

TARTU ÜLIKOOL

Maido Rahula

SISSEJUHATUS

**DIFERENTSIAAL-
GEOMEETRIASSE**

TARTU 1991

TARTU ÜLIKOOL

Maido Rahula

SISSEJUHATUS

**DIFERENTSIAAL-
GEOMEETRIASSE**

TARTU 1991

Kinnitatud matemaatikateaduskonna nõukogus 21. juunil 1991.

SISUKORD

Eessõna	3
1. peatükk Mida on vaja diferentsiaalgeomeetriale	
§ 1. Hulkadest ja kujutustest	4
§ 2. Vektorruumidest ja lineaarkujutustest	9
§ 3. Matemaatilisest analüüsist	14
2. peatükk Vektorväljad ja diferentsiaalvormid	
§ 4. Vektorväljad	27
§ 5. Diferentsiaalvormid	39
§ 6. Jaotus ruumis	44
3. peatükk Mähkijad	
§ 7. Mähisjooned ja -pinnad	54
§ 8. Diferentsiaalinvარიანდიდ	84
4. peatükk Diferentsiaalvõrrandid	
§ 9. Harilikud diferentsiaalvõrrandid	101
§ 10. Osatuletistega diferentsiaalvõrrandid	112
§ 11. Pindade valgustamine	118
§ 12. Lahendamata ülesandeid	132
Register	133

See brošuur on mõeldud õppevahendina, kuid mitte õpikuna. Ta on sissejuhatus või proloog enne sisenemist tollesse imeparasesse hoonesse, mille nimeks on diferentsiaalgeomeetria. On ju vaja ette valmistada teed ja rajad, et oleks võimalik läheneda sellele ehitisele, tutvuda tema arhitektuuri ja koostisosadega. Brošuur hõlbustab loengute jälgimist ja konspekterimist, aga ei asenda neid.

Lisaks sellele puuab brošuur ehitada silda seni omaette eksisteerinud suveraansete matemaatika valdkondade vahel, nagu geomeetria, algebra, matemaatiline analüüs ja diferentsiaalvõrrandid. Tänapäeval on sona otseses mõttes maailma vallutanud katastroofid ehk täpsemalt - kujutuste singulaarsused. Katastroofide teooria lätted on kusagil funktsionaalanalüüsi sügavustes, kuid nad on kujundanud uue aluse erinevate matemaatiliste kontseptsioonide mõistmisel. Tuginedes olemasolevatele klassikalistele teooriatele, pakub uus mõttealaad üllatavalt häid mudeleid nii täppisteadustes kui ka neist kaugemates teadusharudes. Sageli esinevad katastroofid ka geomeetrias, ja vastupidi, katastroofide kirjeldamine ja rakendamine eeldab alati head geomeetrilist ettevalmistust.

Seda on arvestatud materjali valikul. Kahes esimeses peatükis tegeleme struktuuridega, mis otseselt ei kuulu geomeetria valdkonda, kuid on edaspidi vajalikud. Kolmandas peatükis tutvume nn. mähkijatega ning kujutuste invariantidega, mida tavakohaselt peetakse diferentsiaalgeomeetria komponenttsi kuuluvaiks. Viimases, neljandas peatükis aga süveneme diferentsiaalvõrrandite probleemidesse, et sellega näidata diferentsiaalgeomeetria osatähtsust kaasaegses matemaatikas.

Soovitame lugejal erilist tähelepanu pöörata joonistele ja toodud näidetele.

1. peatükk. MIDA ON VAJA DIFERENTSIAALGEOMETRIALES

§ 1. Hulkadest ja kujutustest

1.1. Muidugi me eeldame üldtuntuks järgmised sümbolid: $A, B, C, \dots$ on hulgad; $a, b \in A$ - a ja b on hulga A elemendid; $\forall a \in A$ - a on hulga A suvaline element; $U \subset A$ - U on hulga A alamhulk; $\emptyset$ - tühi hulk; $A \cap B$ - kahe hulga ühisosa; $A \cup B$ - nende ühend; $A \times B$ - otsekorrutis; $A^2 = A \times A$ - otseruut ja 1_A ehk id_A - tema diagonaal; $\mathbb{R}^n$ - n -ruum, $x = (x^1, x^2, \dots, x^n)$ - ruumi $\mathbb{R}^n$ punkt.

1.2. Alamhulka $f \subset A \times B$ nimetatakse hulkade A ja B vaheliseks seoseks. Seejuures $(a, b) \in f$ korral $\tilde{a}$ koneldakse, et elemendid a ja b on seoses f .

Olgu $f(a)$ hulga B alamhulk, mille elemendid on seoses f elemendiga $a \in A$, ja $f^{-1}(b)$ hulga A alamhulk, mille elemendid on seoses f elemendiga $b \in B$; siis on kolm samaväärset võimalust kirja panna, et a ja b on seoses f :

$$(a, b) \in f \Leftrightarrow b \in f(a) \Leftrightarrow a \in f^{-1}(b).$$

Iga seosega $f \subset A \times B$ kaasneb pöördseks $f^{-1} \subset B \times A$,

$$(a, b) \in f \Leftrightarrow (b, a) \in f^{-1}.$$

Ilmselt $(f^{-1})^{-1} = f$. Juhul $f = f^{-1}$ nimetatakse seost $f \subset A^2$ summeeriliseks.

1.3. Kahe seose $f \subset A \times B$ ja $g \subset B \times C$ korral on võimalik moodustada nende seoste kompositsioon $gf \subset A \times C$:

$$(a, c) \in gf \Leftrightarrow f(a) \cap g^{-1}(c) \neq \emptyset.$$

Margime, et kompositsiooni asemel kasutatakse ka teisi termineid - korrutis ja superpositsioon. Sümboli gf asemel kirjutatakse ka $g \circ f$.

Kehtib nn. kolmanda projektsiooni reegel

$$gf = \text{Pr}_{A \times C} \{ (A \times g) \cap (f \times C) \}.$$

Otsekorrutis $f \times g$ koosneb kolmikutest $(a, b, c) \in A \times B \times C$, kus a ja b on seoses f , otsekorrutis $A \times g$ aga kolmikutest (a, b, c) , kus b ja c on seoses g . Ühisosassa $(A \times g) \cap (f \times C)$ kuuluvad kolmikud moodustavad projekteerimisel $A \times B \times C \rightarrow A \times C : (a, b, c) \mapsto (a, c)$ seose gf .

Mõtlemiseks kaks küsimust. Mis on xz -tasandil liitfunktsiooni $z = g(f(x))$ graafik, kui funktsioonide $y = f(x)$ ja $z = g(y)$ graafikud on antud vastavalt xy - ja yz -tasandil? Kuidas tõlgendada puutujate

$$y - y_0 = f'(x_0)(x - x_0) \text{ ja } z - z_0 = g'(y_0)(y - y_0)$$

kompositsiooni?

1.4. Kompositsiooni pööramiseks kehtib vordus

$$(gf)^{-1} = f^{-1}g^{-1}.$$

Iga seose $f \subset A \times B$ puhul on seosed $f^{-1}f \subset A^2$ ja $ff^{-1} \subset B^2$ sümmeetrilised.

1.5. Seos $f \subset A \times B$ võib rahuldada vähemalt üht tingimust

$$\begin{array}{ll} 1. ff^{-1} \subset 1_B, & 2. f^{-1}f = 1_A, \\ 3. f^{-1}f \subset 1_A, & 4. ff^{-1} = 1_B. \end{array}$$

Tingimusel 1 (v. tingimusel 2) iga $a \in A$ korral koosneb hulk $f(a)$ ülimalt (v. vähemalt) ühest hulgast B elementidest. Tingimused 3 ja 4 pole aga midagi muud kui tingimused 1 ja 2 pöördseose f^{-1} jaoks.

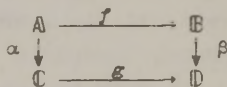
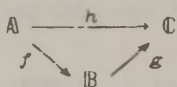
Tingimusel 1 nimetame seost f funktsiooniks hulgast A hulka B , tingimustel 1 ja 2 hulga A kujutuseks hulka B , tingimustel 1, 2, 3 injektiooniks, tingimustel 1, 2, 4 surjektiooniks ja tingimustel 1 - 4 bijektiooniks.

Injektioon (v. surjektioon, bijektioon) on injektiivne (v. surjektiivne, bijektiivne) kujutus.

Mõtlemiseks: kui $\varphi f_1 = \psi f_2$, kus φ on injektioon, või $f_1 \psi = f_2 \phi$, kus ψ on surjektioon, siis $f_1 = f_2$, st. seoste vordust on võimalik taandada injektiooniga vasakult ja surjektiooniga paremalt.

1.6. Nool $f: A \rightarrow B$ tähendab, et f on hulga A kujutus hulka B . Kirjutis $f: a \mapsto b$ tähendab, et kujutus f kujutab elemendi a elemendiks b , st. $b = f(a)$; seejuures b on a kujutis ja a on b originaal. Kirjutist $f: A \rightarrow B: a \mapsto b$ me mõistame nii, et f on hulga A kujutus hulka B , mis kujutab elemendi a elemendiks b . Nool $\dashrightarrow$ ja $\dashrightarrow$ tähendavad vastavalt injeksiooni ja surjektsiooni.

Koneldakse, et järgmised diagrammid

on kommutatiivsed, kui vastavalt $h = gf$ või $ga = \beta f$. Siin ja ka edaspidi räägime kommutatiivsetest diagrammidest.

Juhul, kui kolmnurkses diagrammis ABC nool f kujutab surjektsiooni ja nool g injeksiooni, on tegemist kujutuse h kanoonilise eestusega.

1.7. Kolmnurkses diagrammis ABC antud f ja g puhul on nool h alati üheselt määratud: $h = gf$. Küsimus: millal on määratud nool g , kui on antud f ja h , ning nool f , kui on antud g ja h ? Võib kõnelda võrrandist $h = gf$ noole g või f suhtes. Vastuseks on järgmine

LAUSE. Kujutus g eksisteerib antud f ja h puhul parajasti siis, kui

$$h^{-1}h = f^{-1}f,$$

seejuures on ta määratud üheselt, kui f on surjektsioon. Kujutus f aga eksisteerib antud g ja h puhul parajasti siis, kui

$$hh^{-1} = gg^{-1},$$

seejuures on ta määratud üheselt, kui g on injeksioon.

Tõestuse jätame lugejale.

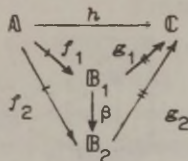
JARELDUS. Kujutus $f: A \rightarrow B$ on injektiivne parajasti siis, kui eksisteerib kujutus $g: B \rightarrow A$, selline, et $gf = 1_A$; kujutus $g: B \rightarrow A$ on surjektiivne parajasti siis, kui eksisteerib kujutus $f: A \rightarrow B$, selline, et $gf = 1_A$. Väljendame seda lühemalt lausega: injeksioon on pööratav vasakult, surjektsioon pa-

remalt.

Mõlemal juhul on tegemist võrrandiga $h = g f$, kus $h = 1_A$; esimesel juhul g suhtes, teisel f suhtes.

Bijektsiooni f korral rahuldab mõlemaid tingimusi pöördseos f^{-1} : $f^{-1}f = 1_A$, $ff^{-1} = 1_B$.

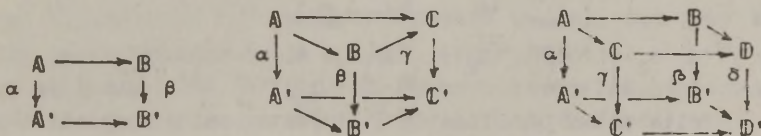
1.8. TEOREEM. Iga kujutuse kanooniline esitus on võimalik bijektsiooni täpsusega, st. kui meil on kaks kanoonilist esitust $h = g_1 f_1$ ja $h = g_2 f_2$, nagu näidatud diagrammil

siis eksisteerib üks ja ainult üks bijektsioon β , mille korral kogu diagramm on kommutatiivne.

Toestus. Vaadeldavas diagrammis on $h = g_1 f_1 = g_2 f_2$. Seega, arvestades, et $f_1 f_1^{-1} = 1_{B_1}$, $f_2 f_2^{-1} = 1_{B_2}$, kuna f_1 ja f_2 on surjektsioonid, ja $g_1^{-1} g_1 = 1_{B_1}$, $g_2^{-1} g_2 = 1_{B_2}$, kuna g_1 ja g_2 on injektsioonid, saame $h^{-1} h = (g_1 f_1)^{-1} g_1 f_1 = f_1^{-1} (g_1^{-1} g_1) f_1 = f_1^{-1} f_1$, samuti $h^{-1} h = f_2^{-1} f_2$ ja $h h^{-1} = g_1 g_1^{-1} = g_2 g_2^{-1}$. Rakendades lauset 1.7 kolmnurkadele $A B_1 B_2$ ja $B_1 B_2 C$, järeldame, et eksisteerivad ja on üheselt määratud kujutused β_1 ja β_2 , sellised, et $f_2 = \beta_1 f_1$ ja $g_1 = g_2 \beta_2$. Kuna aga $\beta_1 = f_2 f_1^{-1}$ ja $\beta_2 = g_2^{-1} g_1$, siis $\beta_2^{-1} \beta_1 = g_1^{-1} g_2 f_2 f_1^{-1} = g_1^{-1} h f_1^{-1} = 1_{B_1}$, st. $\beta_1 = \beta_2$. Nool β on üheselt määratud ja ilmselt vastab bijektsioonile, mott.

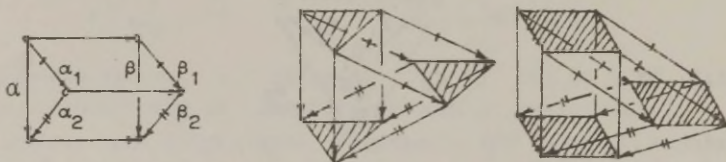
1.9. Tähtis on mõista kanoonilist esitust üldisemas kontekstis. Öeldakse, et kommutatiivsed diagrammid

kujutavad diagrammide $A \times B$ ja $A' \times B'$ (vastavalt $A \times B \times C$ ja $A' \times B' \times C'$, $A \times B \times C \times D$ ja $A' \times B' \times C' \times D'$) morfismide. Morfismid on moodustatud kujutuste $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ poolt. Kui kõik kujutused $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ on injektiivsed, surjektiivsed või bijektiivsed, siis räägitakse vastavalt mono-, epi- või isomorfismidest.

Nüüd on võimalik esitada kõik need kujutused $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ kanooniliselt surjektsioonide ja injektsioonide kompositsioonidena: $\alpha = \alpha_2 \alpha_1, \beta = \beta_2 \beta_1, \gamma = \gamma_2 \gamma_1, \delta = \delta_2 \delta_1$ ($\alpha_1, \beta_1, \gamma_1, \delta_1$ on surjektsioonid, $\alpha_2, \beta_2, \gamma_2, \delta_2$ - injektsioonid). Tekivad vahepealsed sama tüüpi diagrammid

ja iga morfirm esitub epimorfismi ja monomorfismi kompositsioonina. Jätame lugejale tõestamiseks, et vahepealsed diagrammid teepoolt eksisteerivad ja et nad on määratud isomorfismi täpsusega.

Seega kõlab teoreem 1.8 üldistatult hoopis järgmiselt: diagrammide morfismi kanooniline esitus on alati võimalik, sealjuures isomorfismi täpsusega.

1.10. Tänu sellele üldistusele võime küllalt lakooniliselt kõnelda mitmesuguste struktuuride morfismidest.

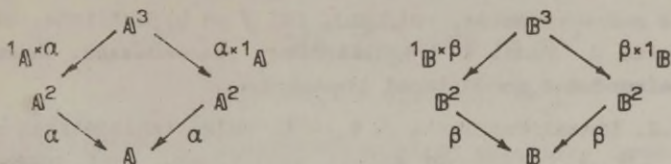
NÄIDE. Olgu kujutuse $\alpha: A^2 \rightarrow A$ poolt defineeritud hulga A elementide korrutamine. Paari (A, α) nimetatakse rühmoidiks. Kujutust $f: A \rightarrow B$ nimetatakse rühmoidide (A, α) ja (B, β) vaheliseks morfismiks, kui diagramm

$$\begin{array}{ccc} f^2 A^2 & \xrightarrow{\alpha} & A \\ f^2 \downarrow & & \downarrow f \\ B^2 & \xrightarrow{\beta} & B \end{array} .$$

kus $f^2(a_1, a_2) = (f(a_1), f(a_2))$, $\forall a_1, a_2 \in A$, on kommutatiivne, st. f nagu austaks korrutamise reegleid α ja β . Kui nüüd f ja ka f^2 on esitatud surjektsioonide ja injektsioonide kompositsioonidena, siis ilmselt on ka tegemist morfismi kanoonilise esi-

tusega ja isomorfismi täpsusega määratud rühmoidiga (H, χ) .

Olgu korrutamised α ja β assotsiatiivsed. See väljendub diagrammide

kommutatiivsuses, mis tähendab, et tegemist on *poolrühmadega*. Siis jõuame samasuguse diagrammini ka χ jaoks. Järelikult, poolrühmade morfismi on alati võimalik esitada isomorfismi täpsusega epi- ja monomorfismi kompositsioonina.

Analoogilised väited kehtivad samuti rühmade morfismi (vt. teoreem homomorfismidest) ja lineaarkujutuste korral.

§ 2. Vektorruumidest ja lineaarkujutustest

2.1. *Vektorruum* (üle korpuse $\mathbb{R}$) on hulk $\mathbb{L}$, mille elemente nimetatakse *vektoriteks* ja kus on defineeritud lineaartehted: liitmine $(a, b) \in \mathbb{L}^2 \mapsto a+b \in \mathbb{L}$ ja korrutamine arvudega $(\lambda, a) \in \mathbb{R} \times \mathbb{L} \mapsto \lambda a \in \mathbb{L}$. Vastavad aksiomid arvame tuntuks.

Kujutust $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ ühest vektorruumist $\mathbb{L}_1$ teise $\mathbb{L}_2$ nimetatakse *lineaarkujutuseks*, kui ta on nii aditiivne kui homogeenne:

$$f(a+b) = f(a) + f(b), \quad f(\lambda a) = \lambda f(a), \quad \forall a, b \in \mathbb{L}, \quad \forall \lambda \in \mathbb{R}.$$

Nullvektori $0 \in \mathbb{L}_2$ täielikku originaali ruumis $\mathbb{L}_1$ nimetatakse lineaarkujutuse f *tuumaks* ja tähistatakse $\text{Ker} f$, ruumi $\mathbb{L}_1$ kujutist ruumis $\mathbb{L}_2$ nimetatakse lineaarkujutuse f *kujutiseks* ja tähistatakse $\text{Im} f$ (sõnadest *Kernel*, *Image*). Nii $\text{Ker} f$ kui $\text{Im} f$ on vastavalt ruumide $\mathbb{L}_1$ ja $\mathbb{L}_2$ alamruumid.

Lineaarkujutus $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ on *mono-*, *ept-* või *isomorfism*, vastavalt sellele, kas ta on injektiivne ($\text{Ker} f = 0$), surjektiivne ($\text{Im} f = \mathbb{L}_2$) või bijektiivne. Nagu öeldud, iga lineaarkujutuse võib isomorfismi täpsusega avaldada epimorfismi ja

monomorfismi kompositsioonina (kanooniline esitus).

Iga lineaarkujutuse $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ korral on vektorruumid $\mathbb{L}_1/\text{Ker}f$ ja $\text{Im}f$ isomorfised.

Vektorruumi $\mathbb{L}$ lineaarkujutust iseendasse $f: \mathbb{L} \rightarrow \mathbb{L}$ nimeatakse *endomorfismiks*, erijuhul, kui f on bijektiivne, *automorfismiks* e. ruumi $\mathbb{L}$ (regulaarseks) teisenduseks. Ruumi $\mathbb{L}$ kõik teisendused moodustavad *lineaarühma*.

2.2. Lineaarkujutuste $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ hulka tähistatakse sümboliga $\mathcal{L}(\mathbb{L}_1, \mathbb{L}_2)$. See on samuti vektorruum, sest temas on defineeritud lineaartehted:

$$(f_1 + f_2)(a) = f_1(a) + f_2(a), \quad (\lambda f)(a) = \lambda(f(a)), \quad \forall a \in \mathbb{L}_1, \quad \forall \lambda \in \mathbb{R},$$

mis rahuldavad vektorruumi aksioome.

Hulk $\mathbb{L}^* = \mathcal{L}(\mathbb{L}, \mathbb{R})$ on ruumi $\mathbb{L}$ *kaasruum* ja tema elemente nimetatakse *kovektoriteks*.

Iga lineaarkujutusega $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ assotsieerub tema *kaaskujutus* $f^*: \mathbb{L}_2^* \rightarrow \mathbb{L}_1^*: \Psi \mapsto \Psi \circ f$. Kehtib valem

$$(f^*\Psi)(X) = \Psi(fX), \quad \forall X \in \mathbb{L}_1, \quad \forall \Psi \in \mathbb{L}_2^*,$$

kus $f(X)$ ja $f^*(\Psi)$ on lihtsalt asendatud tähistustega fX ja $f^*\Psi$.

Vektorruume $\text{Ker}f^*$ ja $\text{Im}f^*$, mis on vastavalt isomorfised faktorruumidega $\mathbb{L}_2/\text{Im}f$ ja $\mathbb{L}_1/\text{Ker}f$, nimetatakse kujutuse f *kotuumaks* ja *kokujutiseks* ning tähistatakse $\text{Coker}f$ ja $\text{Coim}f$.

2.3. Lineaarkujutuste jada

$$\mathbb{L}_1 \xrightarrow{f} \mathbb{L}_2 \xrightarrow{g} \mathbb{L}_3$$

on *täpne*, kui $\text{Im}f = \text{Ker}g$. Sel juhul on kaaskujutuste jada

$$\mathbb{L}_1^* \xleftarrow{f^*} \mathbb{L}_2^* \xleftarrow{g^*} \mathbb{L}_3^*$$

samuti *täpne*.

Lineaarkujutus $f: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ on monomorfne parajasti siis, kui jadad

$$0 \rightarrow \mathbb{L}_1 \xrightarrow{f} \mathbb{L}_2, \quad 0 \leftarrow \mathbb{L}_1^* \xleftarrow{f^*} \mathbb{L}_2^*$$

on *täpsed*, ja epimorfne parajasti siis, kui on *täpsed* jadad

$$\mathbb{L}_1 \xrightarrow{f} \mathbb{L}_2 \rightarrow 0, \quad \mathbb{L}_1^* \xleftarrow{f^*} \mathbb{L}_2^* \leftarrow 0.$$

2.4. Vektorruumis $\mathbb{L}$ on fikseeritud vektorite $e_1, e_2, \dots, e_n$ korral võimalik moodustada lineaarkujutus

$$\Lambda: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{L} : x = (x^1, x^2, \dots, x^n) \mapsto e_1 x^1,$$

kus

$$e_1 x^1 = \sum_{i=1}^n e_i x^i = e_1 x^1 + e_2 x^2 + \dots + e_n x^n$$

on antud vektorite lineaarkombinatsioon suvaliste kordajatega x^i (vastavalt A.Einsteini kokkuleppele jätame sümboli $\sum_{i=1}^n$ kirjutamata!). Alamruumi $\text{Im} \Lambda \subset \mathbb{L}$ nimetatakse vektorite e_1 lineaarkatteks.

Kui kujutus Λ on monomorfe, siis vektorid e_1 on vektorruumis $\mathbb{L}$ lineaarselt sõltumatud. Sel juhul on $\text{Im} \Lambda$ isomorfe $\mathbb{R}^n$ -ga. Kui Λ on epimorfe, siis $\text{Im} \Lambda = \mathbb{L}$.

Kui Λ on isomorfism, siis vektorid e_1 moodustavad vektorruumi $\mathbb{L}$ baasi ja n on selle ruumi dimensioon e. m. $n = \dim \mathbb{L}$. Sel juhul võib iga vektori $X \in \mathbb{L}$ üheselt avaldada baasivektorite lineaarkombinatsioonina $X = e_1 x^1$. Kordajaid x^i nimetatakse vektori X komponentideks (e. koordinaatideks) antud baasis. Kohe kujunevad koordinaatfunksioonid $e^1: X \mapsto x^1$, n lineaarselt sõltumatut kovektorit, mis moodustavad kaasruumi $\mathbb{L}^*$ baasi, e. kobaasi. Baasi e_1 ja kobaasi e^1 nimetatakse teineteise suhtes duaalseteks. Duaalsete baaside korral ruumides $\mathbb{L}$ ja $\mathbb{L}^*$ moodustavad väärtused $e^i(e_j) = \delta_j^i$ ühikmaatriksi (δ_j^i on tuntud Kroneckeri delta, mis võrdub ühega, kui $i=j$, ja nulliga, kui $i \neq j$).

Paneme tähele, et vektori $X = e_1 x^1$ komponendid avalduvad kobaasi kaudu: $x^1 = e^1(X)$, ja samuti kovektori $\Phi = \varphi_1 e^1$ komponendid avalduvad baasi kaudu: $\varphi_1 = \Phi(e_1)$.

2.5. Ühe ja sama dimensiooniga vektorruumid on isomorfsed. Teisepoolt, kui vektorruumides $\mathbb{L}_1$ ja $\mathbb{L}_2$ baase määravad isomorfismid on $\Lambda_1: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{L}_1$ ja $\Lambda_2: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{L}_2$, siis on ka $\Lambda_2 \Lambda_1^{-1}: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ isomorfism.

Sageli on kasulik muuta vektorruumis $\mathbb{L}$ baasi, e. teisen-

Leopold Kronecker, saksa matemaatik, 1823 - 1891.

dada baas e_1 baasiks $\tilde{e}_1 = e_j a_1^j$. Sel juhul teiseneb kobaas e^1 kobaasiks $\tilde{e}^1 = \bar{a}_j^1 e^j$. Maatriksid (a_j^1) ja $(\bar{a}_j^1)$ on teineteise poordmaatriksid. Selle teisendusega kaasneb koordinaatide teisendus: kui $X = e_1 x^1 = \tilde{e}_1 \tilde{x}^1$ ja $\Psi = \varphi_1 e^1 = \tilde{\varphi}_1 \tilde{e}^1$, siis

$$\tilde{x}^1 = \bar{a}_j^1 x^j, \quad \tilde{\varphi}_1 = \varphi_j a_j^1.$$

Vastaku baasidele e_1 ja $\tilde{e}_1$ isomorfismid $\Lambda: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$ ja $\tilde{\Lambda}: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$. Siis automorfismile $\Lambda^{-1}\tilde{\Lambda}: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$ vastab koordinaatteisendus $\tilde{x}^1 \mapsto x^1$. Automorfism $\tilde{\Lambda}\Lambda^{-1}: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ tähendab vektorruumi $\mathbb{R}$ teisendust

$$X = e_1 x^1 \mapsto \tilde{X} = \tilde{e}_1 \tilde{x}^1.$$

2.6. Kui vektorruumides $\mathbb{L}_1$ ja $\mathbb{L}_2$ on antud baasid e_1 ja ε_α ning kaaruumides $\mathbb{L}_1^*$ ja $\mathbb{L}_2^*$ duaalsed kobaasid e^1 ja ε^α ($i=1, \dots, n; \alpha=1, \dots, m$), siis on lineaarkujutus $h: \mathbb{L}_1 \rightarrow \mathbb{L}_2$ ja kaaskujutus $h^*: \mathbb{L}_1^* \rightarrow \mathbb{L}_2^*$ määratud ühe ja sama $m \cdot n$ -maatriksi abil:

$$h(e_1) = \varepsilon_\alpha H_1^\alpha, \quad h^*(\varepsilon^\alpha) = H_1^\alpha e^1,$$

$$X = e_1 x^1 \mapsto h(X) = \varepsilon_\alpha H_1^\alpha x^1, \quad \Psi = \varphi_\alpha \varepsilon^\alpha \mapsto h^*(\Psi) = \varphi_\alpha H_1^\alpha e^1.$$

Loomulikult, baaside teisenemisel

$$\tilde{e}_1 = e_j a_1^j, \quad \tilde{\varepsilon}_\alpha = \varepsilon_\beta b_\alpha^\beta$$

teiseneb ka maatriks:

$$H_1^\alpha \mapsto \tilde{H}_1^\alpha = \bar{b}_\beta^\alpha H_j^\beta a_1^j,$$

lühidalt $\tilde{H} = B^{-1}HA$. Endomorfismi korral $A = B$ ja $\tilde{H} = A^{-1}HA$.

Sobiv on esitada kujutusi h ja h^* üheaegselt operaatori $\mathcal{H} = \varepsilon_\alpha H_1^\alpha e^1$ abil, mida tuleb mõista nii kovektorina kui ka vektorina (vektorvaartustega kovektor):

$$X = e_1 x^1 \mapsto \mathcal{H}(X) = \varepsilon_\alpha H_1^\alpha x^1, \quad \Psi = \varphi_\alpha \varepsilon^\alpha \mapsto \Psi(\mathcal{H}) = \varphi_\alpha H_1^\alpha e^1.$$

Operaatorit $\mathcal{H}$ võib tõlgendada ka nagu bilineaarset funktsiooni $\mathcal{H}(X, \Psi) = \varphi_\alpha H_1^\alpha x^1$ argumentide X ja Ψ suhtes. See osutub kasulikuks järgmises arutluses.

2.7. Oletame, et $m \times n$ -maatriks H_1^{α} (m rida, n veergu) on jaotatud plokkidesse

$$H = \left(\begin{array}{c|c} U & Y \\ \hline X & V \end{array} \right),$$

kus plokk U on $p \times p$ -maatriks ja vastab astakumiinorile. Vastavalt teoreemile maatriksi astakust on siis $V = XU^{-1}Y$. Maatriks H laguneb kahe maatriksi korrutiseks

$$H = GF,$$

kus $G = \left(\begin{array}{c} U \\ X \end{array} \right)$ on lineaarselt sõltumatute veergudega $m \times p$ -maatriks ja $F = (E \mid U^{-1}Y)$ on lineaarselt sõltumatute ridadega $p \times n$ -maatriks (E on ühikmaatriks). Seejärel avaldub $\mathcal{H}$ kujul

$$\mathcal{H} = \mathcal{G} \mathcal{F},$$

kus $\mathcal{G}$ on reamaatriks, mis koosneb p vektorist $\varepsilon_{\alpha} G_{\lambda}^{\alpha}$, ja $\mathcal{F}$ on veerumaatriks, mis koosneb p kovektorist $F_{\lambda}^{\alpha} e^{\lambda}$, $\lambda = 1, \dots, p$ ($H_1^{\alpha} = G_{\lambda}^{\alpha} F_{\lambda}^{\lambda}$). Selline esitus vastab kujutuse h kanoonilisele esitusele, vt. 1.6. Vektorid $\mathcal{G}$ moodustavad $\text{Im} \mathcal{f}$ baasi (ruumis $\mathbb{R}_2$), kovektorid $\mathcal{F}$ aga $\text{Im} \mathcal{f}^*$ baasi (ruumis $\mathbb{R}_1^*$). $\text{Ker} \mathcal{f}$ osutub kovektorite $\mathcal{F}$ annulaatoriks.

Nimetagem lineaarselt sõltumatute veergudega maatriksit edaspidi injektiivseks maatriksiks (sest talle vastab monomorfism) ja lineaarselt sõltumatute ridadega maatriksit surjektiivseks maatriksiks (talle vastab epimorfism). Regulaarne maatriks vastab isomorfismile.

NAIDE. Endomorfism ruumis $\mathbb{R}^3$ e. xyz -ruumis on defineeritud 3×3 -maatriksiga H , mille astak on 2:

$$\left(\begin{array}{cc|c} 1 & -1 & 0 \\ -3 & -5 & 6 \\ 1/3 & -2/3 & -1 \end{array} \right) = \left(\begin{array}{cc} 1 & 0 \\ -1 & -2 \\ 0 & -1/3 \end{array} \right) \times \left(\begin{array}{cc|c} 1 & -1 & 0 \\ -1 & 2 & 3 \end{array} \right).$$

Maatriks H on lahutatud korrutiseks GF , kus maatriks F on surjektiivne ja maatriks G injektiivne (üks võimalikest kanoonilistest esitustest). Vektorid $\hat{i}, \hat{j}$, $2\hat{j} - 1/3\hat{k}$ moodustavad $\text{Im} h$ baasi, milleks on tasand $2y + 6z = 0$. Kovektorid $x-y$, $-x+2y+3z$ moodustavad $\text{Im} h^*$ baasi ja nende annulaatoriks on $\text{Ker} h$, ehk sirge $x=y=-\frac{1}{3}z$. Antud juhul $\text{Ker} h \subset \text{Im} h$.

2.3. Summeerilise maatriksi H puhul saadakse plokk Y plokist X transponeerimise teel, st. $Y = X'$, ja kanooniline esitus võib olla järgmine:

$$H = \begin{bmatrix} U \\ -X \end{bmatrix} \times (U^{-1}) \times (U|X').$$

Selline olukord esineb, kui on tegemist 2. järku kõverate ja pindade kidumisega.

NÄIDE. Ruutfunktsioonile

$$f = x^2 - xy - 2y^2 + xz + yz - 5x - 8y + z$$

vastab maatriks

$$\begin{bmatrix} 1 & -1/2 & 1/2 & -5/2 \\ -1/2 & -2 & 1/2 & -4 \\ 1/2 & 1/2 & 0 & 1/2 \\ -5/2 & -4 & 1/2 & 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ -1 & 3 & 1 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} 0 & 1/2 & -1 \\ 1/2 & -1 & 0 \\ -1 & 0 & 10 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} 2 & -1 & 1 & -1 \\ 1 & 1 & 0 & 3 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix}$$

ja selle kanooniline esitus näitab, et funktsioon f võib taanduda kujule

$$F = UV - V^2 - 2U + 10,$$

kus

$$\begin{bmatrix} U \\ V \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & -1 & 1 & -1 \\ 1 & 1 & 0 & 3 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} x \\ y \\ z \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Ilmselt $f = F \circ \pi$, kus $\pi: (x, y, z) \mapsto (U, V)$ on xyz -ruumi projekteerimine UV -tasandile. Funktsiooni f nivoopindadeks xyz -ruumis on hüperboolsed silindrid, mille sirgjoonelised moodustajad on paralleelsed sirged $x:y:z = -1:1:3$.

§ 3. Matemaatilisest analüüsist

3.1. Mis on diferentseeruv kujutus? See on (meie brošüüri raames) n -ruumi kujutus m -ruumi

$$f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m : x = (x^1, x^2, \dots, x^n) \mapsto y = (y^1, y^2, \dots, y^m),$$

mis rahuldab täiendavat tingimust. Nagu iga funktsioon $\psi: \mathbb{R}^m \rightarrow \mathbb{R}$ on toodav ruumist $\mathbb{R}^m$ ruumi $\mathbb{R}$ kompositsiooni $\varphi = \psi \circ f$ abil, nii ka koordinaatfunktsioonid $\tilde{y}^\alpha: y \mapsto y^\alpha$ võime

tuua ruumist $\mathbb{R}^m$ ruumi $\mathbb{R}^n$. Saame m funktsiooni $f^\alpha = \bar{y}^\alpha \circ \tilde{f}$, mis sõltuvad koordinaatidest x^i ; $i=1, \dots, n$; $\alpha=1, \dots, m$. Kui kõikjal ruumis $\mathbb{R}^n$ eksisteerivad funktsioonide f^α osatuletised $f_1^\alpha = \frac{\partial f^\alpha}{\partial x^1}$, siis kujutust f nimetatakse *diferentseeruvaks*.

Osatuletised moodustavad $m \times n$ -maatriksi (f_1^α) , mida nimetatakse *Jacobi maatriksiks*. Jacobi maatriks punktis $x \in \mathbb{R}^n$ moodustab $m \times n$ -maatriksi, mis koosneb arvudest ja vastavalt määrab lineaarkujutuse

$$T_x f: T_x \mathbb{R}^n \rightarrow T_y \mathbb{R}^m,$$

mida nimetatakse kujutuse f *diferentstaaliks* punktis x . Sellest aga teeme juttu veel allpool, vt. 4.4, lk. 34. Mainigem niipalju, et kujutus $T_x f$ viib vektorid punktist $x \in \mathbb{R}^n$ punkti $y = f(x) \in \mathbb{R}^m$ ja kovektorid, vastupidi, punktist y punkti x .

Kui eksisteerivad funktsioonide f^α kõik p järku osatuletised

$$f_{1_1 \dots 1_p}^\alpha = \frac{\partial^p f^\alpha}{\partial x^1 \dots \partial x^p},$$

kus $p \leq u$, siis kõneldakse, et f on C^u -diferentseeruv kujutus, või klassi C^u kuuluv. Kui $u = \omega$, siis kujutus f on *sile*.

MÄRKUS. Tavaliselt kõneldakse, et kujutus f on määratud süsteemiga $y^\alpha = f^\alpha(x^i)$. Vastavalt traditsioonile, kasutame ka meie allpool seda väljendit, kuigi ta on veidi meelevaldne.

3.2. Olgu f, g, h diferentseeruvad kujutused ja h kujutuste f ja g kompositsioon $h = g \circ f$

$$\begin{array}{ccc} \mathbb{R}^n & \xrightarrow{h} & \mathbb{R}^r \\ f \searrow & & \nearrow g \\ & \mathbb{R}^m & \end{array}$$

Vastavalt liitfunktsiooni diferentseerimise seadusele, on sel juhul vastavad Jacobi maatriksid omavahel seotud:

Karl Jacobi, saksa matemaatik, 1804 - 1851.

$$h_1^\lambda = (g_\alpha^\lambda \circ f) f_1^\alpha, \quad (1)$$

$l=1, \dots, n; \alpha=1, \dots, m; \lambda=1, \dots, r$. Seda seost väljendab kommutatiivne diagramm

$$\begin{array}{ccc} T_x \mathbb{R}^n & \xrightarrow{T_x h} & T_z \mathbb{R}^r \\ & \searrow T_x f & \nearrow T_y g \\ & T_y \mathbb{R}^m & \end{array} \quad y=f(x), \quad z=g(y),$$

mis tähendab: kompositsiooni diferentsiaal $T_x h$ on diferentsiaalide $T_x f$ ja $T_y g$ kompositsioon:

$$T_x h = T_y g \circ T_x f.$$

Kui kujutused f, g, h kuuluvad klassi C^2 , siis võime seose (1) molemaid pooli diferentseerida veel muutuja x^j järgi:

$$h_{1j}^\lambda = (g_{\alpha\beta}^\lambda \circ f) f_{1j}^\alpha f_1^\beta + (g_\alpha^\lambda \circ f) f_{1j}^\alpha, \quad (2)$$

seega osatuletised $h_{1j}^\lambda, h_{1j}^\lambda$ avalduvad täielikult osatuletiste $f_1^\alpha, f_{1j}^\alpha$ ja $g_{\alpha\beta}^\lambda, g_{\alpha\beta}^\lambda$ kaudu.

Kui kujutused f, g, h kuuluvad klassi C^u , siis, jätkates mitmekordselt sellist protseduuri, võime kõik osatuletised $h_{1j}^\lambda, \dots, h_{1p}^\lambda$ avaldada vastavate osatuletiste $f_{1j}^\alpha, \dots, f_{1q}^\alpha$ ja $g_{\alpha_1}^\lambda, \dots, g_{\alpha_q}^\lambda$ kaudu, $q \leq p \leq u$.

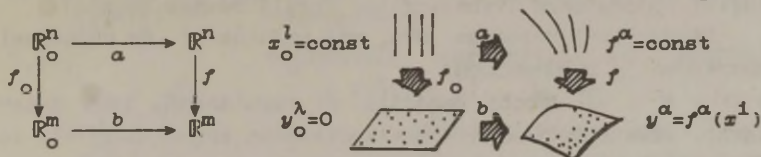
Siledate kujutuste korral võib seda protseduuri korrata lõpmatuseni.

3.3. Kui kujutuse $f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$ astak (st. Jacobi maatriksi astak) on konstantne suurus ja võrdub arvuga p , siis seda kujutust võib kirjeldata järgmisel viisil.

Ruumis $\mathbb{R}^n$ on funktsioonid f^α konstantsed $(n-p)$ -mõõtmelistel pindadel, mis moodustavad p -parameetriselise parve. Näiteks, sellise parve moodustavad ruumis $\mathbb{R}^n$ tasandid $x^i = \text{const}, i=1, \dots, p$ ($\mathbb{R}^n$ on samasugune $\mathbb{R}^n$, kuid märgime teda O_0 -ga, rõhutades, et ta üldiselt erineb ruumist $\mathbb{R}^n$, kust lähtub nool f).

Ruumis $\mathbb{R}^m$ määravad võrrandid $y^\alpha = f^\alpha(x^1)$ p -mõõtmelise pinnaga, e. kujutise $f(\mathbb{R}^n)$. Selliseks pinnaks võib ruumis $\mathbb{R}_0^m$ olla koordinaattasand $y_\alpha^\lambda = 0, \lambda=p+1, \dots, m$.

Kujutagem ette, et ruum $\mathbb{R}_0^n$ on teisendatud ruumiks $\mathbb{R}^n$ nii, et tasandid $x_0^1 = \text{const}$ on kõverdunud pindadeks $f^\alpha = \text{const}$, ja ruum $\mathbb{R}_0^m$ on teisendatud ruumiks $\mathbb{R}^m$ nii, et koordinaattasand $y^\lambda = 0$ on kooldunud pinnaks $y^\alpha = f^\alpha(x^1)$. Tähistame neid teisendusi vastavalt nooltega a ja b . Tekib kommutatiivne diagramm

kus $f_0 = b^{-1}fa: \mathbb{R}_0^n \rightarrow \mathbb{R}_0^m: (x_0^1) \mapsto (y_0^\alpha)$, $y_0^\lambda = x_0^\lambda$, $y_0^\alpha = 0$, on lineaarkujutus. Me naeme kujutust f deformeeritud lineaarkujutusena, nagu kõveras peeglis. Lokaalselt (st. küllalt väikeses ümbruses) on kujutus f samaväärne lineaarkujutusega f_0 . Toimub kujutuse f lokaalne lineariseerimine. Üleminekul $f \mapsto f_0$ Jacobi maatriks, kui ta on lahutatud plokkidesse, kus $p \times p$ -plokk U vastab astakumiinorile, teiseneb nii

$$\left(\begin{array}{c|c} U & Y \\ \hline X & V \end{array} \right) \mapsto \left(\begin{array}{c|c} E & 0 \\ \hline 0 & 0 \end{array} \right).$$

et plokkid X, Y, V muutuvad 0-plokkideks ja plokk U ühikmaatriksiks E .

Teisendused a ja b on võimalikud ja üleminek $f \mapsto f_0$ realiseeritav. Selles seisneb üks küllalt keskne analüüsi teoreem astakust.

3.4. Nimetagem siin kaks tähtsat erijuhtu:

- 1) $p=n \leq m$; Jacobi maatriks on injektiivne, tema n veergu on lineaarselt sõltumatud; sel juhul nimetatakse kujutust f *immersiooniks*;
- 2) $p=m \leq n$; Jacobi maatriks on surjektiivne, tema m rida on lineaarselt sõltumatud; sel juhul nimetatakse kujutust f *submersiooniks*.

Immersiooni korral ruumis $\mathbb{R}^n$ mingeid kihte ei teki, lihtsalt see ruum on nagu viidud ruumi $\mathbb{R}^m$ ja koolutatud seal n -mootmeliseks pinnaks. Võrrandeid $y^\alpha = f^\alpha(x^1)$ nimetame pinna $f(\mathbb{R}^n)$ parameetristeks võrrandeks.

Submersiooni korral tekivad ruumis $\mathbb{R}^n$ $(n-m)$ -mootmelised kihid, mis projekteeruvad ruumi $\mathbb{R}^m$ punktideks, kusjuures

$f(\mathbb{R}^n) = \mathbb{R}^m$. Kihid on määratud üldvõrranditega $f^\alpha(x^1) = y_\alpha - \text{const.}$ Ruumist $\mathbb{R}^n$ koneldakse nagu kihtruumist, ruumist $\mathbb{R}^m$ nagu selle kihtruumi baasist ja kujutusest f nagu vastavast projektsioonist. Teistes keeltes vastavad kihtruumile terminid *bundle* (ingl.), *пачаюкне* (vene), *fibré* (pr.), *Bundel* (saksa).

Lisame veel kolmanda juhu, mil kujutus f on üheaegselt immersioon ja submersioon:

3) $p = m = n$; Jacobi maatriks on regulaarne, tema determinant, mida nimetatakse *Jakobtaantks*, on erinev nullist; sel juhul nimetatakse kujutust f *difeomorfismiks*. Ruumi $\mathbb{R}^n$ difeomorfismid e. teisendused moodustavad selle ruumi teisenduste rühma.

Võrdluseks toome tabeli:

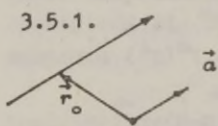
HULGAD	VEKTORRU D	MUUTKONNAD
kujutused	lineaarkujutused	diferentseeruvad k.
injektsioon	monomorfism	immersioon
sürjektsioon	epimorfism	submersioon
bijektsioon	isomorfism	difeomorfism

Siit näeme, et monomorfism (v. epi- ja isomorfism) on injektiivne (v. sürjektiivne, bijektiivne) lineaarkujutus, immersioon (v. submersioon ja difeomorfism) on aga diferentseeruv kujutus, mille diferentsiaal on monomorfne (v. epi- või isomorfne) lineaarkujutus.

Vastavalt diferentseeruvate kujutuste klassifikatsioonile jaguneb diferentsiaalgeomeetria kolmeks valdkonnaks:

- 1) immersioonidest saab alguse *pinnateooria*;
- 2) submersioonidest *kihtruumide teooria*;
- 3) difeomorfismid on *rühmateooria* uurimisobjektiks.

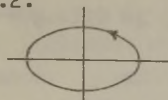
3.5. NÄITED.

Sirgjoone vektorvõrrand $\vec{r} = \vec{a}t + \vec{r}_0$, kus $\vec{a} \neq 0$, e. parameetrilised võrrandid $x = lt + x_0$, $y = mt + y_0$, $z = nt + z_0$ ($l^2 + m^2 + n^2 \neq 0$) määravad immersiooni

$\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^3: t \mapsto (x, y, z)$, mis on ühtlasi injektiivne kujutus.

3.5.2.

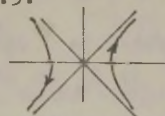
$$\left(\frac{x}{a}\right)^2 + \left(\frac{y}{b}\right)^2 = 1$$

Ellipsi parameetriselised võrrandid

$$x = a \cos t, \quad y = b \sin t$$

määravad immersiooni $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^2$, mis pole injektiivne kujutus, kuna $\mathbb{R}$ katab ellipsi mitmekordselt.

3.5.3.

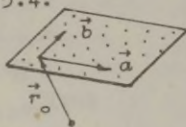
$$\left(\frac{x}{a}\right)^2 - \left(\frac{y}{b}\right)^2 = 1$$

Hüperbooli parameetriselised võrrandid

$$x = \frac{a}{2}\left(t + \frac{1}{t}\right), \quad y = \frac{b}{2}\left(t - \frac{1}{t}\right)$$

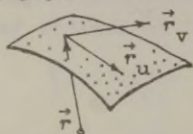
määravad kõikjal immersiooni $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^2$, välja arvatud punkt $t = 0$, mille kujutis puudub; kaks pooltelge $(-\infty, 0)$ ja $(0, +\infty)$ katavad hüperbooli erinevaid harusid.

3.5.4.

Tasandi vektorvõrrand $\vec{r} = \vec{a}u + \vec{b}v + \vec{r}_0$ määrab tingimusel $\vec{a} \wedge \vec{b}$ immersiooni $\mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}^3$.

3.5.5.

Pinna vektorvõrrand $\vec{r} = \vec{r}(u, v)$

määrab immersiooni $\mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}^3$ tingimusel

$$\vec{r}_u \wedge \vec{r}_v, \quad \text{kus } \vec{r}_u = \frac{\partial \vec{r}}{\partial u}, \quad \vec{r}_v = \frac{\partial \vec{r}}{\partial v}.$$

3.5.6.

Funktsioon $f(x, y, z)$ määrab submersiooni $\mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}$ tingimusel $\text{grad} f \neq 0$. Ruum $\mathbb{R}^3$ laguneb funktsiooni f nivoopindadeks $f = \text{const}$ e. kihtideks. Juhul $f = Ax + By + Cz$

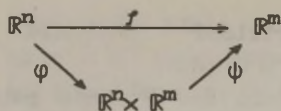
($A^2 + B^2 + C^2 \neq 0$) on kihtideks paralleelsed tasandid.

Submersioon ei tarvitse olla surjektiivne kujutus.

Näit. $f = x^2 + y^2 + z^2$ on submersioon kõikjal $\mathbb{R}^3$ -s, välja arvatud punkt $(0, 0, 0)$, kuid surjektiivne vaid poolteljele $(0, +\infty) \subset \mathbb{R}$.

3.6. Üldjuhul ei pruugi kujutuse $f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$ astak olla konstantne suurus. Seal, kus astak langeb, tekivad tsenaarsused, e. singulaarsused või katastroofid.

Lahutame kujutuse f immersiooni φ ja submersiooni ψ kompositsiooniks $f = \psi \circ \varphi$

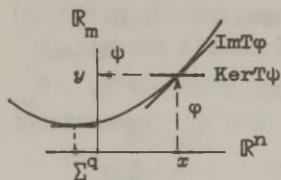

kus $\varphi: x \mapsto (x, f(x))$ ja $\psi: (x, y) \mapsto y$.

Vastavad Jacobi maatriksid on seotud järgnevalt

$$(J) = (0 \mid E_m) \times \left[\begin{array}{c} E_n \\ J \end{array} \right],$$

st. kujutuse f Jacobi maatriks (J) on kujutuste ψ ja φ Jacobi $m \times (m+n)$ - ja $(m+n) \times n$ -maatriksite korrutis, E_n ja E_m on ühikplokid.

n -mõõtmeline pind $\varphi(\mathbb{R}^n)$ ruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ pole midagi muud, kui seos $f \subset \mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$, vt. 1.2. Seda pinda nimetatakse kujutuse f graafikuks. Punktis $\varphi(x)$ me näeme kaht n -mõõtmelist tasandit $\text{Im} T_x \varphi$ ja $\text{Ker} T_{\varphi(x)} \psi$.

Esimene neist on pinna $\varphi(\mathbb{R}^n)$ puutujatasand punktis $\varphi(x)$. Kui need tasandid omavahel loikudes moodustavad q -mõõtmelise tasandi, st.

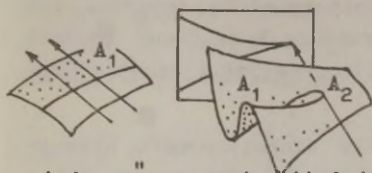
$$\dim(\text{Im} T_x \varphi \cap \text{Ker} T_{\varphi(x)} \psi) = q,$$

siis öelgem, et punkt x on kujutuse f Σ^q -tüüpi iseärane punkt. Ilmselt projekteerib ψ tasandi $\text{Im} T_x \varphi$ ruumi $T_y \mathbb{R}^m$ ($n-q$)-mõõtmeliseks tasandiks ja kujutuse f astak punktis x on $n-q$. Koikide selliste punktide hulka ruumis $\mathbb{R}^n$ nimetame Σ^q -singulaarsuseks.

Kujutus f indutseerib kujutuse $\Sigma^q \rightarrow \mathbb{R}^m$, mille graafikuks on pind $\varphi(\Sigma^q)$. Kui punkt $x \in \Sigma^q$ on selle kujutuse Σ^x -tüüpi iseärane punkt, siis nimetame teda kujutuse f Σ^{q^x} -tüüpi iseäraseks punktiks. Selliste punktide hulka ruumis $\mathbb{R}^n$ nimetame Σ^{q^x} -singulaarsuseks.

Jätkates arutlust, jõuame samm-sammult edasi kõrgemat tüüpi singulaarsusteni $\Sigma^{q_1 q_2 \dots q_s}$. Nähtavasti tekib ruumi $\mathbb{R}^n$ stratifitseerimine $\Sigma^{q_1} \supset \Sigma^{q_1 q_2} \supset \Sigma^{q_1 q_2 q_3} \supset \dots$, mis kandub φ vahendusel ka pinnale $\varphi(\mathbb{R}^n)$.

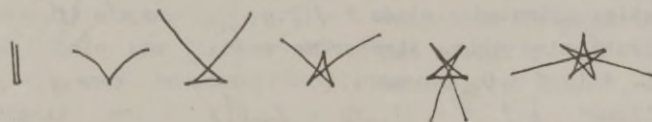
Juhul $q_1 = q_2 = q_3 = \dots q_s = 1$ kasutatakse sümbooli $\sum^{q_1 q_2 \dots q_s}$ asemel lihtsamat sümboolit A_s . Stratifikatsiooni $A_1 \supset A_2 \supset A_3 \dots$ tolgendame järgmisel viisil. Kujutame ette mingi pinna

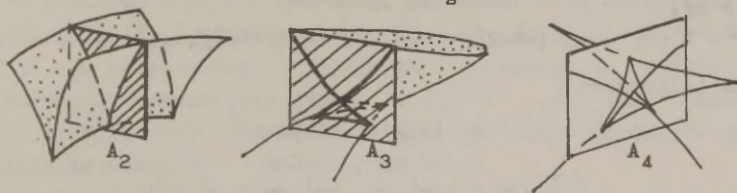
valgustamist ja ühtlasi selle pinna projekteerimist piki valguskiiri ekraanile, (vt. joonis). Seal, kus valguskiired puudutavad pinda, näeme varju piirdejoont e. singulaarsust A_1 . Joonel A_1 võivad esineda punktid, kus valguskiired puudutavad joont A_1 . Need punktid moodustavad singulaarsuse A_2 .

Järgmisi singulaarsusi A_s , $s > 2$, võime näha mitmemootmeliste pindade valgustamisel.

Esimestel singulaarsustel on ka omad nimetused: A_1 - volt, A_2 - korts, A_3 - pääsusaba, A_4 - liblikas, A_5 - vigvam, A_6 - täht (ing. *fold, cups, swallowtail, butterfly, wigwam, star*), vastavalt konfiguratsioonidele joonisel

Üldiselt nimetatakse singulaarsusi A_s kaspoldideks.

Joonisel on kujutatud kolm konfiguratsiooni A_2 , A_3 , A_4 . Kortsu teravikku näeme tasanduva pinna loikumisel tagasipöördeserva normaaltasandiga. Pääsusaba võib näha loikes tasanduva pinna tagasipöördeserva teraviku läheduses. Kui aga tagasipöördeserval on kaks lähedast teravikku, siis, kui oskame vaadata, võime näha liblika sündi.

Ka üldisemaid singulaarsusi $\sum^{q_1 \dots q_s}$ võib näha pindade valgustamisel, kuid siis juba mitmemootmeliste kiirte abil,

~
 või projekteerimisel mitmemootmelises sihis.

Singulaarsuste uurimisega tegeleb omaette teadusharu, mis on küllalt lähedane diferentsiaalgeomeetriale ja kahtlemata kasutab d.g. vahendeid, - katastroofide teooria. See teooria sai alguse prantsuse matemaatiku René Thomi tööst 1950.aastatel ja on akad. V.Arnoldi sõnade järgi "ekstreemum-ülesannete grandioosne üldistus".

3.7. Üheks peamiseks eesmärgiks singulaarsuste klassifitseerimisel on vaadeldavate funktsioonide maksimaalne lihtsustamine.

Olgu näiteks xy -tasandil antud funktsioon $f(x,y)$ arendatuna Maolaurini ritta

$$f(x,y) = f + f_1x + f_2y + \frac{1}{2}(f_{11}x^2 + 2f_{12}xy + f_{22}y^2) + \\ + \frac{1}{6}(f_{111}x^3 + 3f_{112}x^2y + 3f_{122}xy^2 + f_{222}y^3) + \dots$$

ja olgu 0-punktis $\text{grad}f = 0$. Tegemist on singulaarsusega 0-punktis. Liigutades pinda $z=f(x,y)$ xyz -ruumis (funktsiooni graafikut) üles-alla, fikseerime asendi, mil pind läbib 0-punkti. Siis $f = 0$. Lineaarliikmed puuduvad, kuna $f_1 = f_2 = 0$. Ruutliikmed $\frac{1}{2}(f_{11}x^2 + 2f_{12}xy + f_{22}y^2)$ võime tingimusel

$\begin{vmatrix} f_{11} & f_{12} \\ f_{12} & f_{22} \end{vmatrix} \neq 0$ tuua xy -teljestiku pöördega kanoonilisse kujju $\lambda_1x^2 + \lambda_2y^2$, nagu tehakse tavalise ruutvormiga. Seejärel võime teha teisenduse

$$a: (x,y) \mapsto (\tilde{x}, \tilde{y}),$$

kus

$$\begin{cases} \tilde{x} = x + \frac{1}{2}(a_{11}^1x^2 + 2a_{12}^1xy + a_{22}^1y^2) \\ \tilde{y} = y + \frac{1}{2}(a_{11}^2x^2 + 2a_{12}^2xy + a_{22}^2y^2). \end{cases}$$

mille tagajärjel kaoksid ära kuupliikmed. Et tulemuses $f \circ a^{-1} = \lambda_1\tilde{x}^2 + \lambda_2\tilde{y}^2 + \dots$ puuduksid kuupliikmed, on vaja, et

---

Colin Maclaurin, 1701 matemaatik, 1698 - 1746

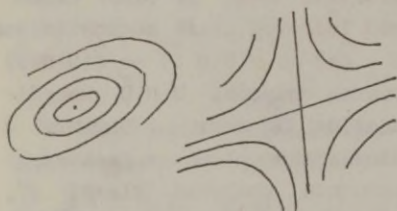
$$\lambda_1 a_{11}^1 = \frac{1}{6} f_{111}, \quad 2\lambda_1 a_{12}^1 + \lambda_2 a_{11}^2 = \frac{1}{2} f_{112},$$

$$\lambda_1 a_{22}^1 + 2\lambda_2 a_{12}^2 = \frac{1}{2} f_{122}, \quad \lambda_2 a_{22}^2 = \frac{1}{6} f_{222}.$$

Siit selgub, et kordajad a_{jk}^1 on võimalik vastavalt fikseerida. Näiteks, kui me tahaksime funktsioonis $f = x^2 - y^2 + 2xy^2$ vabaneda kuupliikmest $2xy^2$, siis teisenduseks sobiks

$$\begin{cases} \tilde{x} = x + \alpha xy + \beta y^2 \\ \tilde{y} = y + \alpha x^2 + (\beta - 1)xy, \end{cases}$$

kus α ja β on suvalised parameetrid. Muidugi, vabanedes kuupliikmetest me ei saa loota, et kaovad ära kõrgemad astmed. Kuid manipuleerides analoogilisel viisil neljanda, viienda ja järgmiste astmetega, võime siiski samm-sammult vabaneda nendest astmetest nõnda, et lõpptulemuseks on $\lambda_1 \tilde{x}^2 + \lambda_2 \tilde{y}^2$ ilma sabata. Järelikult, pärast kõiki vajalikke teisendusi on funktsiooni $f(x, y)$ niivoojooned 0-punkti ümbruses kas ellipsid või hüperboolid, vt. joonis.

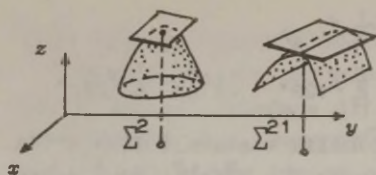
Toodud arutus leiab aset ka suvalise funktsiooni $f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ korral 0-punkti ümbruses, kus $\text{grad} f = 0$ ja $\det(f_{ij}) \neq 0$. Matriksit (f_{ij}) nimetatakse Hesse matriksiks, tema determinantiga hessiaaniks. Difeomorfismi täpsusega on funktsioon f võrreldav kanoonilise kujuga $\lambda_1 (u^1)^2 + \dots + \lambda_n (u^n)^2$. Kordajaid λ_i võib veel võrdsustada ± 1 -ga. Vastavalt kordajate märkidele teostatakse klassifitseerimine.

Näit. $n = 2$ ja $n = 3$ korral on kaks võimalust: ++, +- ja +++, +-; $n = 4$ korral on võimalusi kolm: +++, +++-, ++--. Selles seisneb tuntud Morse'i lemma.

Ludvig Otto Hesse, saksa matemaatik, 1811 - 1874.

Harold Kalvin Morston Morse, USA matemaatik, 1892 -

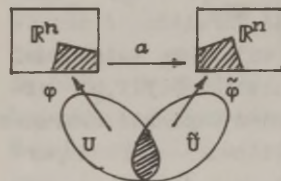

Joonisel on kujutatud kaks võimalikku singulaarsust Σ^2 ja Σ^{21} kujutuse $f: \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ puhul. Molematel juhtudel $\text{grad} f = 0$, kuid esimesel juhul on Hesse maatriksi (f_{ij}) astak 2, teisel juhul aga 1. Esimesel juhul kehtib Morse'i lemma, teisel juhul aga mitte.

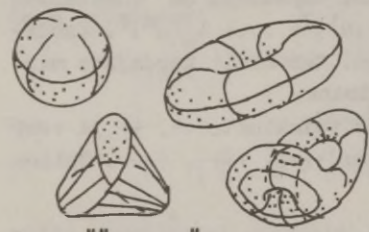
3.8. Juhime tähelepanu terminile muutkonnad tabelis 3.4, lk. 18.

Olgu antud mingi topoloogiline ruum M , kaetud loenduva arvu lahtiste ümbrustega, mis on homöomorfised n -ruumiga $\mathbb{R}^n$. Paare (U, φ) , kus U on üks ümbrustest ja φ vastav homöomorfism $U \rightarrow \mathbb{R}^n$, nimetatame kaartideks. Homöomorfism φ määrab ümbrusel U koordinaadid. Kõik kaardid moodustavad ruumi M atlase. Kui

kaartide (U, φ) ja $(\tilde{U}, \tilde{\varphi})$ ümbrused lõikuvad, siis kompositsioon $\alpha = \tilde{\varphi} \circ \varphi^{-1}: \varphi(U \cap \tilde{U}) \rightarrow \tilde{\varphi}(U \cap \tilde{U})$ määrab ühisosal $U \cap \tilde{U}$ koordinaatide teisenduse. Kujutusi α nimetatakse üleminekufunktsioonideks.

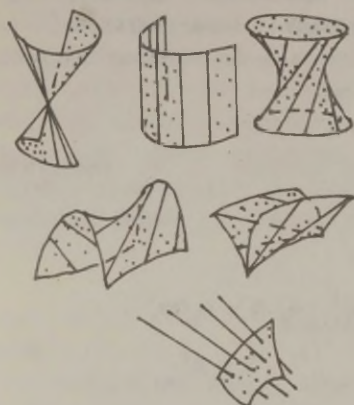
Kui kõik üleminekufunktsioonid kuuluvad klassi C^k , siis antud atlast nimetatakse C^k -atlaseks ja ruumi M C^k -diferentseeruvaks muutkonnaks e. lihtsalt C^k -muutkonnaks. Tavaline n -ruum $\mathbb{R}^n$ on muutkond ühe standardse kaardiga. Muidugi me lubame $\mathbb{R}^n$ -s ka koordinaatide teisendusi.

Muutkondadest on vaja rääkida selleks, et oleks võimalik uurida keerulisemaid pindu jt. moodustisi, kus pole võimalik defineerida koordinaate nagu n -ruumis $\mathbb{R}^n$. Lihtsamad muutkonnad $n = 2$ korral on sfäär, toor, ääreta Möbiuse leht, Kleini pudel (vt. joonis).

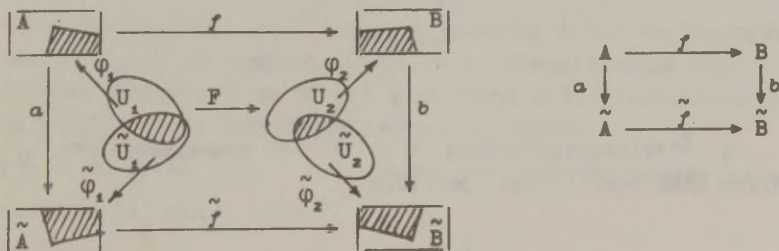
August Ferdinand Möbius, saksa matemaatik, 1790 - 1868;
 Felix Klein, saksa matemaatik, 1849 - 1925.

NÄIDE. Neljamootmelise muutkonna moodustavad sirged kolmemootmelises ruumis, sest sirge määramisel on vaja fikseerida 4 parameetrit, nt. sirge loikepunktide koordinaadid tasanditega $x = 0$ ja $y = 0$. Kolme-, kahe- ja üheparameetrilised sirgete parved on selle muutkonna alammuutkonnad: kompleksid, kongruentsid, joonpinnad.

Joonpindadest me tunneme koonust, silindrit, ühekattelist hüperboloidi, hüperboolset paraboloidi, tasanduvaid pindu, mille moodustajaiks on mingi ruumilise joone (e. tagasipöördeserva) puutujad. Kongruentsi moodustavad nt. pinna normaallid. Kui ruumi igas punktis on antud mingi siht, siis võib rääkida sirgete kompleksist.

3.9. Kaarte kasutatakse kujutuste lokaalsel uurimisel. Olgu $F: M_1 \rightarrow M_2$ muutkonna M_1 kujutus muutkonda M_2 ; (U_1, φ_1) , $(\tilde{U}_1, \tilde{\varphi}_1)$ - kaks kaarti muutkonnal M_1 ja (U_2, φ_2) , $(\tilde{U}_2, \tilde{\varphi}_2)$ - kaks kaarti muutkonnal M_2 , kusjuures $F(U_1) \subset U_2$, $F(\tilde{U}_1) \subset \tilde{U}_2$. Kui $U_1 \cap \tilde{U}_1 \neq \emptyset$, siis ka $U_2 \cap \tilde{U}_2 \neq \emptyset$, sest $F(U_1 \cap \tilde{U}_1) \subset U_2 \cap \tilde{U}_2$. Tekib kommutatiivne diagramm

kus $A = \varphi_1(U_1 \cap \tilde{U}_1)$, $\tilde{A} = \tilde{\varphi}_1(U_1 \cap \tilde{U}_1)$, $B = \varphi_2(U_2 \cap \tilde{U}_2)$,

$\tilde{B} = \tilde{\varphi}_2(U_2 \cap \tilde{U}_2)$, a ja b on üleminekufunktsioonid "ümbrustel" $U_1 \cap \tilde{U}_1$ ja $U_2 \cap \tilde{U}_2$, st. $a = \tilde{\varphi}_1 \varphi_1^{-1}$, $b = \tilde{\varphi}_2 \varphi_2^{-1}$, ning $f = \varphi_2 F \varphi_1^{-1}$ ja $\tilde{f} = \tilde{\varphi}_2 \tilde{F} \tilde{\varphi}_1^{-1}$. Kujutused f ja $\tilde{f}$ esitavad kujutuse F vastavatel kaartidel. Kujutuse F omadusi, mis kõikvõimalikel üleminekutel $a \times b: f \mapsto \tilde{f}$ ühelt lokaalselt esituselt teisele ei muutu, nimetatakse invariantseteks omadusteks. Suurusi, millel on invariantseid omadusi, nimetatakse *invariantideks*.

Kujutuste diferentsiaalvariantidega me kohtume allpool kolmandas peatükis.

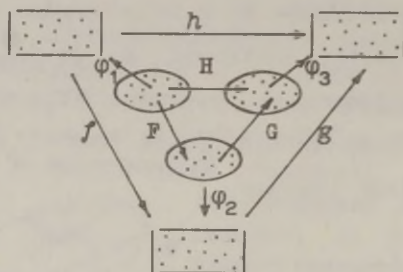
Kaks lauset mõtlemiseks.

1. Kujutuste kompositsiooni esitus on vastavate esituste kompositsioon.

$$H = GF,$$

$$g = \varphi_3 G \varphi_2^{-1}, \quad f = \varphi_2 F \varphi_1^{-1} \Rightarrow h = \varphi_3 H \varphi_1^{-1},$$

$$h = g \circ f.$$

2. Üleminekufunktsioon $a = \tilde{\varphi} \varphi^{-1}$ on samasuskujutuse 1_M esitus kaartidel (U, φ) ja $(U, \tilde{\varphi})$.

"Märkus. Allpool, rääkides kõikvõimalikest tuletistest, eeldame vastavate funktsioonide diferentseeruvust.

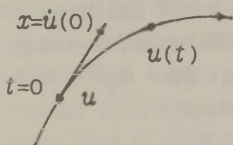
2. peatükk. VEKTORVÄLJAD JA DIFERENTSIAALVORMID

Sammume julgelt edasi, et veelgi läheneda diferentsiaal-geomeetria probleemidele. Eelmises peatükis me nägime, et kõikjal kehtib teatud duaalsuse printsiip: injeksioon - surjektioon, monomorfism - epimorfism, immersioon - submersioon, vektorruum ja tema kaasruum, vektorid - kovektorid, lineaarkujutuse korral kaaskujutus, tuum - kotuum, kujutis - kokujutis. Seda ideed väljendab ka käesolev peatükk, kus juttu tuleb duaalsetest ja üksteist täiendavatest mõistetest - vektorväljadest ja diferentsiaalvormidest.

§ 4. Vektorväljad

4.1. Oleme jälle ruumis $\mathbb{R}^n$. Kasutame veerumaatrikseid u ja x punktide ja vektorite tähistamisel. Vektoreid punktis $u \in \mathbb{R}^n$ võib defineerida kahel viisil.

1. Liikugu punkt ruumis $\mathbb{R}^n$ piki trajektoori $u(t)$ ja olgu tema asendiks hetkel $t = 0$ vaadeldav punkt u , st. $u(0) = u$;

selle punkti kiirusvektor ja ühtlasi trajektoori puutujavektor punktis u on määratud tuletistega $\dot{u}(t)$ väärtusel $t = 0$.

Tähistame $x = \dot{u}(0)$ ja ütleme, et punktis u on defineeritud vektor X_u , mille komponentideks on x . Ilmselt võime suvalist siledat funktsiooni $\varphi: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ piki joont $u(t)$ diferentseerida ja rääkida selle tuletisest vektori X_u suhtes:

$$X_u \varphi = \left. \frac{d\varphi(u(t))}{dt} \right|_{t=0}$$
 Arvestades, et diferentseerime liit-funktsiooni, saame valemi

$$X_u \varphi = \varphi_1(u)x^1,$$

kus kordajateks on φ osatuletised punktis u , vt. 3.1, lk. 14.

2. Defineerime punktis u diferentsiaaloperaatori $X_u: \varphi \mapsto X_u\varphi$, mis igale siledale funktsioonile $\varphi: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ seab vastavusse mingi arvu $X_u\varphi \in \mathbb{R}$, ja nõuame, et iga funktsiooni-paari φ, ψ korral

$$X_u(\varphi + \psi) = X_u\varphi + X_u\psi,$$

$$X_u(k\varphi) = kX_u\varphi, \quad \forall k \in \mathbb{R},$$

$$X_u(\varphi \cdot \psi) = X_u\varphi \cdot \psi(u) + \varphi(u) \cdot X_u\psi.$$

Muide, siit järeldub kohe, et $X_u k = 0$. Kui rakendada operaatorit X_u funktsioonile φ , arendatuna punkti u ümbruses Taylori ritta

$$\varphi(\bar{u}) = \varphi(u) + \varphi_1(u)(\bar{u} - u)^1 + \frac{1}{2} \varphi_{1j}(u)(\bar{u} - u)^1(\bar{u} - u)^j + \dots,$$

arvestades seejuures koiki reegleid, saame samasuguse valemi $X_u\varphi = \varphi_1(u)x^1$, kus $x^1 = X_u\bar{u}^1$, $\bar{u}^1$ on koordinaatfunktsioonid.

Järelikult võib joone puutujavektorit tõlgendada nagu diferentsiaaloperaatorit (koik tingimused kehtivad!) ja ka vastupidi, iga diferentsiaaloperaator X_u on määratud suurus-
tega x ja teda võib mõista nt. kasvoi sirgjoone $u(t) = xt + u$ puutujavektorina. Konelgem lihtsalt, et punktis u on antud vektor X_u ja tema komponentideks on n arvu x .

Kui igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ on fikseeritud mingi vektor X_u , siis on ruumis $\mathbb{R}^n$ antud vektorväli X . Sel juhul sõltuvad komponendid x koordinaatidest u , st. $x = x(u)$. Vektorvälja X puhul võib rääkida funktsiooni φ tuletisest $X\varphi = \varphi_1 x^1$, mis on funktsioon - mitte arv, nagu $X_u\varphi$. Küll aga

$$X\varphi(u) = X_u\varphi, \quad \forall u \in \mathbb{R}^n.$$

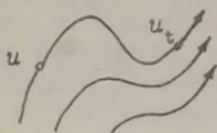
4.2. Vektorväljaga on seotud järgmised mõisted: trajektoorid, voog, invariandid. Olgu ruumis $\mathbb{R}^n$ antud vektorväli X komponentidega $x(u)$. Koostame diferentsiaalvõrrandite süsteemi

$$\dot{u} = x(u).$$

Teooria kinnitab, et lahendid $u_t = a_t(u)$ eksisteerivad, iga t korral 0-punkti ümbrusest kujutus $a_t: u \mapsto u_t$ on difeomorfism

Brook Taylor, inglise matemaatik, 1685 - 1731.

ning iga s ja t korral 0-punkti ümbrusest kehtib võrdus $a_s \circ a_t = a_{s+t}$. Siit järeldub, et $t = 0$ korral a_t on samasusteisendus $1_{\mathbb{R}^n}$ ja $a_{-t} = a_t^{-1}$. Teisiti öeldes, kujutus $t \mapsto a_t$ määrab üheparameetrilise teisenduste rühma. Sel juhul on tavaks kirjutada $a_t = \exp tX$.

Joont $a_t(u)$ nimetatakse punkti u trajektooriks. Kuna t muutudes iga punkt liigub piki oma trajektoori, tekib ruumis $\mathbb{R}^n$ voo a_t .

Vaatleme funktsiooni $\varphi: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ korral kompositsiooni $\varphi \circ a_t$. Ilmselt on funktsiooni $\varphi \circ a_t$ väärtuseks punktis u funktsiooni φ väärtus punktis $u_t = a_t(u)$, st. $\varphi \circ a_t(u) = \varphi(u_t)$, $\forall u \in \mathbb{R}^n$. Naeme, et funktsioon $\varphi \circ a_t$ kandub t muutudes vastu voogu. Seejuures

$$(\varphi \circ a_t)'_{t=0} = \varphi_1 X^1 = X\varphi.$$

Kui funktsioon φ on vektorvälja X trajektooridel konstantne, siis $\varphi \circ a_t \equiv \varphi$ ja $X\varphi \equiv 0$. Sel juhul nimetame funktsiooni φ vektorvälja X invariandiks.

Üldiselt on vektorväljal X $n-1$ sõltumatut invarianti $I^2, \dots, I^n$ (p funktsiooni nimetatakse sõltumatuks, kui nende Jacobi maatriksi astak on p). Need invariantid määravad submersiooni $I: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^{n-1}$, s.o. projekteerivad ruumi $\mathbb{R}^n$ piki trajektoore ruumi $\mathbb{R}^{n-1}$.

Peatume veel juhul, kui vektorvälja X komponendid $X(u)$ sõltuvad koordinaatidest u lineaarselt ja homogeenelt, st. $X = Cu$, kus u ja X on veerumaatriksid ja C on mingi konstantne $n \times n$ -maatriks. Sel juhul avalduvad süsteemi $\dot{u} = Cu$ lahendid kujul $u_t = e^{Ct} u$ maatriksi Ct eksponentsiaali

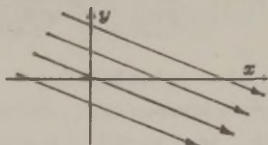
$$e^{Ct} = E + Ct + C^2 \frac{t^2}{2} + \dots + C^k \frac{t^k}{k!} + \dots$$

abil. Alati, kui võimalik, peame silmas skeemi

$$\dot{u} = Cu \Rightarrow u_t = e^{Ct} u.$$

Toome nüüd näiteid.

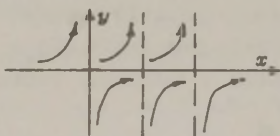
4.2.1. Olgu xy -tasandil antud süsteem $\dot{u} = X(u)$ ja ta lahendid $u_t = a_t(u)$ kujul

$$\begin{cases} \dot{x} = 2 \\ \dot{y} = -1, \end{cases} \quad \begin{cases} x_t = 2t + x \\ y_t = -t + y. \end{cases}$$

Tegemist on vektorväljaga $X(2, -1)$, mille trajektoorideks on sirgjooned ja invariantiks funktsioon $\varphi = x + 2y$. Kontroll: $\dot{\varphi} = \dot{x} + 2\dot{y} = 0$.

4.2.2. Jälle xy -tasandil:

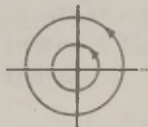
$$\begin{cases} \dot{x} = 1 \\ \dot{y} = y^2, \end{cases} \quad \begin{cases} x_t = t + x \\ y_t = \frac{y}{1 - yt}. \end{cases}$$

Vektorvälja $X(1, y^2)$ trajektoorideks on võrdhaarsete hüperboolide harud, invariantiks $\varphi = x + \frac{1}{y}$. Kerge on kontrollida seost $a_s \circ a_t = a_{s+t}$:

$$(x, y) \xrightarrow{a_{s+t}} \left(t + (s+x) = (s+t) + x, \frac{y / (1 - ys)}{1 - [y / (1 - ys)]t} = \frac{y}{1 - (s+t)y} \right).$$

$a_s \searrow (s+x, \frac{y}{1-ys}) \nearrow a_t$

4.2.3. Ikka veel xy -tasandil:

$$\begin{pmatrix} \dot{x} \\ \dot{y} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} x_t \\ y_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos t & -\sin t \\ \sin t & \cos t \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}.$$

Lahendite leidmisel kasutame skeemi

$$\dot{u} = Cu \Rightarrow u_t = e^{Ct}u.$$

$$C = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad C^2 = - \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix},$$

$$\begin{aligned} e^{Ct} &= \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}t - \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}\frac{t^2}{2} - \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}\frac{t^3}{3!} + \dots = \\ &= \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \left(1 - \frac{t^2}{2} + \dots\right) + \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \left(t - \frac{t^3}{3!} + \dots\right) = \end{aligned}$$

$$= \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \cos t + \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \sin t = \begin{pmatrix} \cos t & -\sin t \\ \sin t & \cos t \end{pmatrix}.$$

Vektorvälja $X(-y, x)$ trajektoorideks on kontsentrilised ringjooned, invariantdiks $\varphi = x^2 + y^2$. Voog a_t kujutab endast tasandi pöoret vastupäeva.

4.2.4. Olgu xy -tasandil süsteem $\dot{u} = Cu$ määratud maatriksiga $C = aE + bI$, kus $E = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, $I = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$, $a, b \in \mathbb{R}$. Siis $e^{Ct} = e^{at}(E \cos bt + I \sin bt)$.

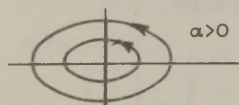
	$a > 0$	$a < 0$	$a = 0$
$b > 0$			
$b < 0$			

Kõrval on toodud faasiportreede klassifikatsiooni tabel: mittestatsionaarsed fookused ($a > 0$), statsionaarsed fookused ($a < 0$) ja pöörded ($a = 0$).

Invariandi selgitamiseks kasutame polaarkoordinaate (ρ, φ) , $x = \rho \cos \varphi$, $y = \rho \sin \varphi$. Voog $a_t: (x, y) \mapsto (x_t, y_t)$ on polaarkoordinaatides $(\rho, \varphi) \mapsto (\rho_t, \varphi_t)$, kus $\rho_t = \rho e^{at}$, $\varphi_t = \varphi + bt$. Järelikult, invariantdiks on $\rho \exp(-\frac{a}{b} \varphi)$. Trajektoorideks on logaritmilised spiraalid $\rho = \rho_0 \exp(\frac{a}{b} \varphi)$.

4.2.5. Juhul

$$C = \begin{pmatrix} 0 & \beta \\ \alpha & 0 \end{pmatrix}, \text{ kus } \alpha\beta = -1, \quad e^{Ct} = \begin{pmatrix} \cos t & \beta \sin t \\ \alpha \sin t & \cos t \end{pmatrix},$$

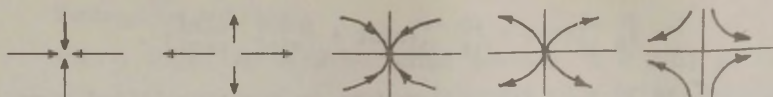
on voog a_t elliptiline pöore, trajektoorideks on ellipsid, invariantdiks $\alpha x^2 - \beta y^2$.

4.2.6. Juhul

$$C = \begin{pmatrix} \lambda & 0 \\ 0 & \mu \end{pmatrix}, \text{ kus } \lambda, \mu \in \mathbb{R}, \quad e^{Ct} = \begin{pmatrix} e^{\lambda t} & 0 \\ 0 & e^{\mu t} \end{pmatrix},$$

on invariantdiks $x^\mu y^{-\lambda}$. Lihtsamad faasiportreed :

$\lambda = \mu < 0$ - kokkusurumine, $\lambda = \mu > 0$ - venitamine,
 $(\lambda, \mu) = (-2, -1)$ - stabiilne sõlm parabolidest,
 $(\lambda, \mu) = (2, 1)$ - mittestabiilne sõlm parabolidest,
 $(\lambda, \mu) = (1, -1)$ - sadul hüperboolidest.

4.2.7. Kui xyz -ruumis

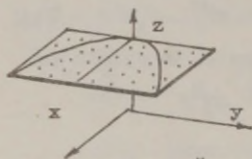
$$\begin{pmatrix} \dot{x} \\ \dot{y} \\ \dot{z} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix}, \text{ siis } \begin{pmatrix} x_t \\ y_t \\ z_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & t & t^2/2 \\ 0 & 1 & t \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix},$$

sest

$$C = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, e^{Ct} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} t + \frac{\begin{pmatrix} 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} t^2}{2} = \begin{pmatrix} 1 & t & t^2/2 \\ 0 & 1 & t \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Vektorväljal $X(y, z, 0)$ on kaks sõltumatut invarianti: z ja $y^2 - 2xz$. Muuseas, teine invariant on ruutfunktsiooni $x + yt + z \frac{t^2}{2}$ diskriminant.

Trajektoorideks on parabolid tasanditel $z = z_0$.

4.2.8. Üldistame eelneva olukorra neljamootmelisse ruumi. Võtame ruumi $\mathbb{R}^4$ koordinaatideks (u, u', u'', u''') . Vektorvälja $X(u', u'', u''', 0)$ korral $Xu = u'$, $X^2u = u''$, $X^3u = u'''$,

$$C = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} u_t \\ u'_t \\ u''_t \\ u'''_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & t & t^2/2 & t^3/6 \\ 0 & 1 & t & t^2/2 \\ 0 & 0 & 1 & t \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} u \\ u' \\ u'' \\ u''' \end{pmatrix},$$

invariante on kolm: $D_1 = u - \frac{u' u''}{u'''} + \frac{(u''')^3}{3(u''')^2}$, $D_2 = u' - \frac{(u'')^2}{2u''}$,

$D_3 = u'''$. Kontrollige, et $XD_1 = XD_2 = XD_3 = 0$. Trajektoorideks on kuupparabolid. Tasandil $u''' = 1$ on $D_1 = u - u' u'' + \frac{1}{3}(u'')^3$,

$D_2 = u' - \frac{(u'')^2}{2}$ ning $D = (3D_1)^2 + (2D_2)^3$ on kuupfunktsiooni $u_t = u + u't + u'' \frac{t^2}{2} + \frac{t^3}{6}$ diskriminant.

Võrrand $D = 0$ määrab u, u', u'' -ruumis tasanduva pinna, mille tagasipöördeservaks on kuupparabool $M_t = (t^3/6, t^2/2, t)$. Tõepoolest, puutujal

$M_t + \lambda M'_t = (t^3/6 + \lambda t^2/2, t^2/2 + \lambda t, t + \lambda)$ on $D_1(M_t + \lambda M'_t) = \lambda^3/3$, $D_2(M_t + \lambda M'_t) = -\lambda^2/2$, $D(M_t + \lambda M'_t) = 0$. See leiab aset tasandil $u'' = 1$, kus punkt $(t^3/6, t^2/2, t, 1)$ liigub piki punkti $(0, 0, 0, 1)$ trajektoori. Osutub, et kuupfunktsioonil u_t on üks või kolm reaalset juurt vastavalt sellele, kus asub punkt $(u, u', u'', 1)$ tasanduva pinna $D = 0$ suhtes: kas väljaspool holmu või nende vahel. Kui see punkt asub tasanduval pinnal $D = 0$ või selle tagasipöördeserval, on kuupfunktsioonil vastavalt kahe- või kolmekordne juur.

Nende arutluste juurde tuleme hiljem veel tagasi, vt. 11.2, lk. *134.

4.3. Kõik vektorid punktis $u \in \mathbb{R}^n$ moodustavad vektorruumi, mille tähiseks on $T_u \mathbb{R}^n$. Ka kõik vektorväljad moodustavad vektorruumi (üle korpuse $\mathbb{R}$) ja selle vektorruumi baasi moodustavad osatuletiste operaatorid $\partial_i = \frac{\partial}{\partial u^i}$. Tõepoolest, kui X on mingi vektorväli komponentidega x^i , siis iga diferentseeruva funktsiooni φ korral on $X\varphi = \varphi_i x^i$, kus $\varphi_i = \frac{\partial \varphi}{\partial u^i}$; järelikult,

$$X = \partial_i x^i.$$

Seda valemit tuleb õigesti mõista. Siin võib tekkida väike segadus: kas avaldis $\partial_i x^i$ on operaatorite ∂_i lineaarkombinatsioon kordajatega x^i või on tegemist koguni osatuletistega $\frac{\partial x^i}{\partial u^i}$. Arusaamatuste vältimiseks lepime kokku, et summeerimisel diferentseerimist ei toimu, st. summeerimisindeks i viitab lineaarkombinatsioonile, küll aga kirjutist $\partial_i x^i$, kus

summeerimist pole, tuleb mõista osatuletisena $\frac{\partial x^j}{\partial u^i}$. Sümbooli $\partial_i x^j$ asemel võiks kirjutada ka $x^j \partial_i$, kuid sel juhul tekib üleminekul maatriksvalemitele veel suurem segadus; nt. baasi teisendamisel $\tilde{\partial} = \partial A$ on selge, et $\partial_j A_1^j$ on lineaarkombinatsioon, kirjutisel $A\partial$ aga pole motet, kuna ∂ on reamaatriks.

Märgime, et vektorid ∂_i on igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ lineaarselt sõltumatud, sest võrdus $\partial_i \xi^i = 0$ tähendaks, et suvalise funktsiooni φ korral oleks $\varphi_i \xi^i = 0$, mis pole võimalik.

Fikseeritud i korral on vektorvalja ∂_i trajektoorideks koordinaatjooned, mis on paralleelsed u^i -teljega, invariantideks aga koordinaatfunktsioonid $\bar{u}^j$, kus $j \neq i$.

Operaatorite ∂_i poolt moodustatud baasi nimetatakse *naturaalseks baasiks*.

4.4. Diferentseeruva kujutuse $f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$ diferentsiaali $T_u f$ võib defineerida ka kasutamata Jacobi maatriksit, vt. 3.1, lk. 15.

Võtame ruumides $T_u \mathbb{R}^n$ ja $T_v \mathbb{R}^m$, kus $v = f(u)$, kaks vektorit X_u ja Y_v ning nimetame vektori Y_v vektori X_u kujutiseks, kui suvalise diferentseeruva funktsiooni $\varphi: \mathbb{R}^m \rightarrow \mathbb{R}$ korral kehtib võrdus

$$Y_v \varphi = X_u (\varphi \circ f).$$

Minnes üle komponentidele, võib öelda, et $\varphi_\alpha y^\alpha = \varphi_\alpha f_1^\alpha x^1$ ja

$$y^\alpha = f_1^\alpha x^1,$$

kus (f_1^α) on Jacobi maatriks. Mõlemad definitsioonid on samaäärsed. Eelistatum on uus definitsioon, mis võimaldab kujutust $T_u f: X_u \rightarrow Y_v$ defineerida koordinaatide abita.

Lisagem, et Jacobi maatriksi (f_1^α) veerud punktis $u \in \mathbb{R}^n$ vastavad operaatorite $(\partial_1)_u$ kujutistele, kui neid vaadelda naturaalses baasis $(\partial_\alpha)_v$:

$$T_u f (\partial_1)_u = (\partial_\alpha)_v f_1^\alpha(u).$$

Immersiooni korral moodustavad vektorid $T_u f (\partial_1)_u$ pinna $f(\mathbb{R}^n)$ puutujatasandi baasi punktis $v = f(u)$.

NÄIDE. Pinna defineerimisel vektorvõrrandiga $\vec{r} = \vec{r}(u, v)$

on operaatorite $\frac{\partial}{\partial u}, \frac{\partial}{\partial v}$ kujutisteks vektorid $\vec{r}_u, \vec{r}_v$ ja nende lineaarkatteks pinnal puutujatasand, vt. 3.5.5, lk. 19.

4.5. Nagu öeldud, kutsub voog $a_t = \exp tX$ esile funktsiooni φ liikumise: $\varphi_t = \varphi \circ a_t$. Kõne alla võiks tulla funktsiooni φ_t esitamine Maclaurini reana

$$\varphi_t = \varphi + \varphi' t + \varphi'' t^2/2 + \dots,$$

kus $\varphi' = X\varphi$, $\varphi'' = X^2\varphi, \dots$. Jättes kõrvale standardsed kinnitused rea koondumise kohta, näeme me siin võimalust kirjeldada funktsiooni φ_t , ilma et oleks vaja lahendada süsteemi $\dot{u} = X(u)$. Vastupidi, rea koostamisel on vaja leida tuletised $\varphi', \varphi'', \dots$ või vastav diferentsiaalvõrrand, mis neid tuletisi omavahel seob.

4.5.1. Olgu näiteks, xyz -ruumis antud vektorväli $X(1, 0, k)$, $k \in \mathbb{R}$, ja me tahame kirjeldada funktsiooni

$$\varphi = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 - z^2 - 1)$$

liikumist. Kuna $\varphi' = x - kz$, $\varphi'' = 1 - k^2$, $\varphi''' = 0$, siis rida lõpeb pärast kolmandat liiget:

$$\varphi_t = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 - z^2 - 1) + (x - kz)t + (1 - k^2) t^2/2.$$

Antud juhul lahendub süsteem $\dot{x} = 1$, $\dot{y} = 0$, $\dot{z} = k$ lihtsalt: $x_t = t + x$, $y_t = y$, $z_t = kt + z$, ja me saame sama tulemuse ka otseselt:

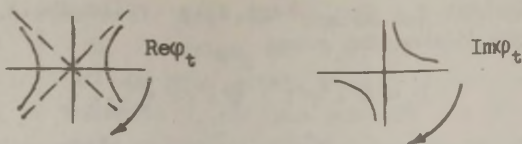
$$\varphi_t = \frac{1}{2}[(t + x)^2 + y^2 - (kt + z)^2 - 1].$$

4.5.2. Teine olukord kujuneb xy -tasandil funktsiooni $\varphi = z^n$ liikumisel vektorvälja $X(-y, x)$ mõjul. Sealjuures oleme komplekstasandil, kus $z = x + yi$. Sel juhul $Xz = iz$, $\varphi' = in\varphi$, $\varphi'' + n^2\varphi = 0$. Viimane seos on diferentsiaalvõrrand, mille lahendiks on $\varphi_t = \varphi \cos nt + \frac{1}{n} \varphi' \sin nt$.

Minnes üle polaarkoordinaatidele: $x = \rho \cos \theta$, $y = \rho \sin \theta$, saame $z^n = \rho^n(\cos n\theta + i \sin n\theta)$ ja

$$\varphi_t = \rho^n[\cos n(\theta + t) + i \sin n(\theta + t)].$$

Kuna voog Q_t pöörab tasandi punkte vastupäeva ühtlaselt, pöörab funktsioon φ_t ennast sama kiirelt vastupidises suunas, st. päripäeva.

Joonisel on kujutatud funktsiooni

$\varphi_t = (x^2 - y^2)\cos 2t - 2xy \sin 2t + [2xy \cos 2t + (x^2 - y^2)\sin 2t]$ li reaal- ja imaginaarosade nivoojooned pöördel päripäeva ($n=2$).

4.6. Peale lineaartehete, st. vektorväljade liitmise $X+Y$ ja nende korrutamise funktsioonidega φX , on olemas veel *saluoperatsioon*

$$[XY] = XY - YX.$$

Seda operatsiooni võib tõlgendada järgmiselt. Olgu X ja Y vektorväljad ning x^i ja y^j neile vastavad komponendid. Kuna diferentseeruva funktsiooni φ korral $X\varphi = \varphi_{1i}x^i$, $Y\varphi = \varphi_{j1}y^j$, siis

$$XY\varphi = (X\varphi_j)y^j + \varphi_1(Xy^1) = \varphi_{1j}x^i y^j + \varphi_1(Xy^1),$$

$$YX\varphi = (Y\varphi_1)x^1 + \varphi_1(Yx^1) = \varphi_{j1}x^1 y^j + \varphi_1(Yx^1),$$

kus $\varphi_{1j} = \frac{\partial^2 \varphi}{\partial u^1 \partial u^j}$ on teist järku osatuletised ja, vastavalt Schwarzzi teoreemile, $\varphi_{1j} = \varphi_{j1}$. Järelikult,

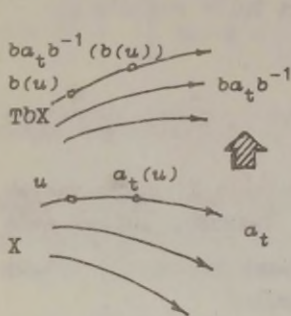
$$[XY]\varphi = \varphi_1(Xy^1 - Yx^1).$$

Operaatorit $[XY]$ mõistame vektorväljana, mille komponentideks on $Xy^1 - Yx^1$. Täpsemalt, vektorvälja $[XY]$ i -ndaks komponendiks on vektorväljade Y ja X i -ndate komponentide tuletiste vahe vastavalt X ja Y suhtes.

Erijuhul, kui X ja Y komponendid sõltuvad koordinaatidest u lineaarselt ja homogeenselt, st. $x = Au$ ja $y = Bu$, kus A ja B on konstantsed $n \times n$ -matriksid, avalduvad vektorvälja $[XY]$ komponendid kujul $-[AB]u$, kus $[AB] = AB - BA$. Matriksit $[AB]$ nimetatakse matriksite A ja B kommutaatoriks.

Hermann Amandus Schwarz, saksa matemaatik, 1843 - 1921.

Vektorvälja [XY] teket võib tõlgendada järgmisel viisil. Näitame esiteks, kuidas vektorvälja X mõjutab teisendus b .

Vastaku vektorväljale X voog $a_t = \exp tX$. Punkti u trajektoori kirjeldab liikuv punkt $a_t(u)$. Teisendusel b teisenevad punktid u ja $a_t(u)$ punktideks $b(u)$ ja $b(a_t(u)) = ba_t b^{-1}(b(u))$. Voog a_t teiseneb vooks $ba_t b^{-1}$, mis vastab vektorväljale TbX . Tõepoolest, vastavalt kujutuse diferentsiaali definitsioonile

4.4 lk. 34, näeme, et iga diferentseeruva funktsiooni φ korral

$$(TbX)_u \varphi = X_{b^{-1}(u)}(\varphi \circ b) = (\varphi \circ ba_t)'_{t=0}(b^{-1}(u)), \quad (*)$$

$$\text{st. } (TbX)\varphi = (\varphi \circ ba_t b^{-1})'_{t=0} \text{ ja } ba_t b^{-1} = \exp TbX.$$

Aasendades valemis (*) funktsiooni φ koordinaatfunktsiooniga $\bar{u}^1$, selgub ka, millised on vektorvälja TbX komponendid, nimelt $(b_j^1 X^j) \circ b^{-1}$, kus (b_j^1) on teisenduse b Jacobi maatriks.

Nii võib arutleda ka teisenduse $b_\tau = \exp \tau Y$ korral, kui τ on fikseeritud: vektorväli X teiseneb vektorväljaks $Tb_\tau X$. Oeldakse, et voog b_τ kutsub esile vektorvälja X deformeermise ja seda kirjeldab parameetri τ muutudes vektorväli $Tb_\tau X$. Vektori $(Tb_\tau X)_u$ muutumise kiirust igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ on võimalik hinnata tuletise abil

$$(Tb_\tau X)'_{\tau=0} = \lim_{\tau \rightarrow 0} \frac{1}{\tau} (Tb_\tau X - X),$$

mis annabki tulemuseks vektorvälja [XY] vektori. Tõepoolest, diferentseerides komponente $(b_j^1 X^j) \circ b^{-1}$, kus b asemel mõistame b_τ , parameetri τ järgi kohal $\tau = 0$, arvestades seejuures, et $(b_\tau^1)'_{\tau=0} = y^1$, $(\varphi \circ b_\tau^{-1})'_{\tau=0} = -Y\varphi$ ja (b_j^1) muutub ühikmaatriksiks, saame lõpptulemuseks $XY^1 - YX^1$, s.o. vektorvälja [XY] komponendid.

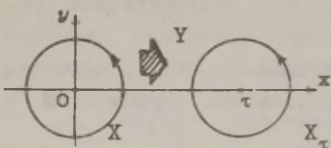
Ka siin on võimalik rakendada tuletisi Maclaureni rea

moodustamiseks. Tähistame $X_\tau = T b_\tau X$ ja märgime tuletise $(T b_\tau X)'_{\tau=0}$ lihtsalt primiga X' ; järgmised tuletised tähistame $X'' = (T b_\tau X')'_{\tau=0}$ jne. Seega võib kone alla tulla avaldis

$$X_\tau = X + X'\tau + X'' \frac{\tau^2}{2} + \dots,$$

mis kirjeldab vektorvälja X muutumist voo b_τ mõjul. Kinnitame öeldut järgmiste näidetega.

4.6.1. Olgu xy -tasandil antud vektorväli $X(-y, x)$; vastav voog on tasandi pöore ümber O -punkti. Vaatame, kuidas seda

voogu mõjutab vektorväli $Y(1, 0)$.

Arvutame sulud

$$[XY](0, -1), [[XY]Y] = 0, \dots$$

ja koostame rea:

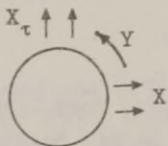
$$X_\tau = X + X'\tau.$$

Komponendid $(-y, x - \tau)$ näitavad, et vektorväljale X_τ vastab samuti tasandi pöore, kuid ümber punkti $(0, \tau)$. Parameetri τ muutudes kandub voog (keeris, vesipüks, tromb) muutumatult vasakult paremale, vt. joonis.

4.6.2. Mõjutagu nüüd vektorväli $Y(-y, x)$ vektorvälja $X(1, 0)$. Seekord $X'(0, 1)$, $X''(-1, 0)$ ja $X'' + X = 0$. Saame diferentsiaalvõrrandi, mille lahendiks on

$$X_\tau = X \cos \tau + X' \sin \tau.$$

Komponendid $(\cos \tau, \sin \tau)$ näitavad, et paralleelnihete suund X_τ pöörab ennast vastupäeva.

Võrreldes voogu a_τ tuulega, näeme, et hetkel $\tau=0$ puhub tuul läänest, hetkel $\tau = \frac{\pi}{2}$ lõunast.

4.6.3. Vektorväljade $X(x-a, y)$ ja $Y(x, y)$ korral $[XY](-a, 0)$, $[[XY]Y](-a, 0), \dots$, st. $X' = X'' = \dots = X^{(k)}$, $\forall k$. Parameetri τ muutudes $-\infty$ -st $+\infty$ -sse eemaldub vektorväli $X_\tau(x - ae^\tau, y)$ eksponentsiaalselt väljast X lõpmatusse.

4.6.4. Maatriksite

$$A = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -1 \\ 0 & 1 & 0 \end{pmatrix} \text{ ja } B = \begin{pmatrix} 0 & 0 & -1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \end{pmatrix} \text{ kommutaator on } [AB] = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ -1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

$$\text{Seega vektorväljade } X = \begin{pmatrix} 0 \\ -z \\ y \end{pmatrix} \text{ ja } Y = \begin{pmatrix} -z \\ 0 \\ x \end{pmatrix} \text{ korral } [XY] = \begin{pmatrix} -y \\ x \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Kaks pöret xyz -ruumis, üks ümber x -telje, teine ümber y -telje, tekitavad kolmanda pöörde ümber z -telje. Näeme analoogiat güroskoobi efektiga ja Coriolisi kiirendusega.

§ 5. Diferentsiaalvormid

5.1. Diferentsiaalvorm on kovektorväli ruumis $\mathbb{R}^n$, st. kui vektorvälja mõista vastavusena

$$X: u \in \mathbb{R}^n \mapsto X_u \in T_u \mathbb{R}^n,$$

siis diferentsiaalvormi tuleb mõista vastavusena

$$\phi: u \in \mathbb{R}^n \mapsto \phi_u \in T_u^* \mathbb{R}^n,$$

kus $T_u^* \mathbb{R}^n$ on vektorruumi $T_u \mathbb{R}^n$ kaasruum. Seejuures vormi ϕ väärtuseks väljal X nimetame funktsiooni $\phi(X)$, mille väärtus punktis u on $\phi_u(X_u)$,

$$(\phi(X))(u) = \phi_u(X_u).$$

Diferentsiaalvormi lihtsaim näide on diferentseeruva funktsiooni $\varphi: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ diferentsiaal $d\varphi$, mis defineeritakse valemiga

$$d\varphi(X) = X\varphi,$$

kus X on suvaline vektorväli.

Juhime kohe tähelepanu sellele, et üldjuhul ei ole Gaspard Gustav Coriolis, prantsuse füüsik ja matemaatik, 1792 - 1843.

diferentsiaalvorm funktsiooni diferentsiaal, st. üldiselt ei eksisteeri funktsiooni, mille diferentsiaaliks oleks antud vorm. Kui aga selline funktsioon eksisteerib, siis nimetatakse vormi *täpseks*.

Diferentsiaalvorm ϕ määrab igas ruumis $T_u \mathbb{R}^n$ annulaatori, mis on selle ruumi $(n-1)$ -mõõtmeline alamruum. Täpse vormi puhul $\phi = d\psi$ on need annulaatorid nivoopindade $\psi = \text{const}$ puutujatasandid.

Me teame juba, et osatuletiste operaatorid ∂_i moodustavad igas ruumis $T_u \mathbb{R}^n$ baasi ning suvaline vektorväli on avaldatav kujul $X = \partial_i x^i$. Nüüd aga moodustavad koordinaatfunktsioonide diferentsiaalid dx^i (täpsem oleks kirjutada dx^i_u) igas ruumis $T_u \mathbb{R}^n$ duaalse kobaasi ja suvaline diferentsiaalvorm on avaldatav kujul $\phi = \varphi_i dx^i$. Ilmselt $dx^i(\partial_j) = \delta_j^i = \delta_j^i$ ja $\phi(X) = \varphi_i x^i$.

5.1.1. xyz -ruumis on diferentsiaalvorm $yz dx + xz dy + dz$ plussmärgi korral täpne, sest ta on funktsiooni $xy + z$ diferentsiaal, miinusmärgi korral aga ei ole täpne.

5.1.2. Järeldus Greeni valemist: diferentsiaalvorm $Pdx + Qdy$ on xy -tasandil lokaalselt täpne parajasti siis, kui $\frac{\partial Q}{\partial x} = \frac{\partial P}{\partial y}$.

5.2. Eelpool nägime, et kujutuse $f: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$ diferentsiaal Tf viib vektorid ruumist $\mathbb{R}^n$ ruumi $\mathbb{R}^m$. Ettevaatust: Tf viib vektorid vektoreiks, mitte vektorväljad vektorväljadeks. Nüüd lisame, et kaaskujutus T^*f toob diferentsiaalvormid ruumist $\mathbb{R}^m$ vastupidises suunas ruumi $\mathbb{R}^n$

$$\Psi \mapsto \phi = \Psi \circ Tf.$$

Seejuures jääb täpne vorm täpseks

$$d\phi \circ Tf = d(\phi \circ f),$$

mis järeldub valemist $Y_v \phi = X_u(\phi \circ f)$, vt. 4.4, lk. 34. Nii diferentsiaal Tf kui tema kaaskujutus T^*f on määratud Jacobi maatriksiga. Valemid

George Green, inglise matemaatik, 1793 - 1841.

$$y^\alpha = f_1^\alpha x^1 \quad \text{ja} \quad \psi_1 = \psi_\alpha f_1^\alpha$$

on duaaises vastavuses, esimene neist seob vektorite X_u ja Y_v komponendid, vt. 4.4, teine aga kovektorite Ψ_v ja $\phi_u = \Psi_v \cdot T f$ komponendid.

Juhime tähelepanu märkusele 3.1, lk. 15, mis oli tehtud ebakorrektselt väljendi $y^\alpha = f^\alpha(x^1)$ kohta, praegustes tähistustes $y^\alpha = f^\alpha(u^1)$. Veelgi ebakorreksemalt kirjutatakse $dv^\alpha = f_{1v}^\alpha du^1$. Ainuõige on siin kirjutada mitte dv^α , vaid $dv^\alpha \cdot T f$ või $d(v^\alpha \circ f)$. Kui meie edaspidi traditsiooni järgides ikkagi kirjutame valesti, siis me ei tohi unustada öeldut.

5.3. Diferentsiaalvorme on võimalik omavahel liita $\phi + \psi$ ja korrutada funktsioonidega $\omega\phi$. On olemas diferentsiaalvormide väliskorrutis $\phi \wedge \psi$, s.o. bilineaarne kujutus, mille argumentideks on vektorväljad X, Y :

$$\phi \wedge \psi(X, Y) = \begin{vmatrix} \phi(X) & \psi(X) \\ \phi(Y) & \psi(Y) \end{vmatrix}.$$

Näeme kohe, et $\phi \wedge \psi = -\psi \wedge \phi$ ja $\phi \wedge \phi = 0$. Väliskorrutisi võib samuti omavahel liita ja korrutada funktsioonidega. Väliskorrutiste lineaarkombinatsiooni nimetame 2-vormiks.

On mõeldav defineerida p diferentsiaalvormi väliskorrutis p -lineaarse kujutusena

$$\phi^1 \wedge \dots \wedge \phi^p(X_1, \dots, X_p) = \begin{vmatrix} \phi^1(X_1) & \dots & \phi^1(X_p) \\ \vdots & & \vdots \\ \phi^p(X_1) & \dots & \phi^p(X_p) \end{vmatrix}$$

ja moodustada vastavalt ka p -vormid. Siit saab alguse välsvormide teooria.

Peatume lähemalt 2-vormidel. Kui vormid on antud valemita $\phi = \phi_1 du^1$ ja $\psi = \psi_1 du^1$, siis nende väliskorrutis on esitatav järgmiselt:

$$\phi \wedge \psi = \phi_{[1} \psi_{j]} du^1 \wedge du^j,$$

kus $\phi_{[1} \psi_{j]} = \frac{1}{2}(\phi_1 \psi_j - \psi_j \phi_1)$. Tõepoolest, võtame argumentideks $X = \partial_1 x^1$, $Y = \partial_1 y^1$ ja arvestame, et $du^1 \wedge du^j(X, Y) = x^1 y^j - x^j y^1$.

Õestuse võib lõpuni viia lugeja.

Üldine 2-vorm on esitatav kujul

$$\theta = \theta_{1j} \dot{u}^1 \wedge \dot{u}^j,$$

kus kordajad θ_{1j} on koordinaatide u^1 suvalised funktsioonid ja kaldsummeerilised indeksite i ja j suhtes, st. $\theta_{1j} = -\theta_{j1}$.

Mõtlemiseks: näidata, et xy -tasandil on $d\varphi \wedge d\psi$ vaartus operaatoritel $\frac{\partial}{\partial x}$ ja $\frac{\partial}{\partial y}$ jakobiaan

$$|d\varphi| = \begin{vmatrix} \varphi_1 & \varphi_2 \\ \psi_1 & \psi_2 \end{vmatrix}.$$

5.4. Duaalses vastavuses vektorväljade suluoperatsiooniga $(X, Y) \mapsto [XY]$ on diferentsiaalvormide välisdiferentseerimine $D: \phi \mapsto D\phi$. Operaator D seab igale 1-vormile ϕ vastavusse 2-vormi $D\phi$ ja rahuldab järgmist kolme tingimust:

1. $D(\phi + \psi) = D\phi + D\psi$,
2. $D(\varphi\psi) = d\varphi \wedge \psi + \varphi D\psi$,
3. $D(d\varphi) = 0$,

kus ϕ, ψ on suvalised 1-vormid ja φ - suvaline diferentseeruv funktsioon.

Järelikult, kui vorm on antud kujul $\phi = \varphi_1 \dot{u}^1$, siis

$$D\phi = \partial_{[1}\varphi_{j]} \dot{u}^1 \wedge \dot{u}^j.$$

Tõepoolest, kuna $d\varphi_1 = \partial_j \varphi_j \dot{u}^j$, saame $D\phi = d\varphi_1 \wedge \dot{u}^1 = \partial_j \varphi_1 \dot{u}^j \wedge \dot{u}^1 = \frac{1}{2}(\partial_1 \varphi_j \dot{u}^1 \wedge \dot{u}^j + \partial_j \varphi_1 \dot{u}^j \wedge \dot{u}^1) = \frac{1}{2}(\partial_1 \varphi_j - \partial_j \varphi_1) \dot{u}^1 \wedge \dot{u}^j = \partial_{[1}\varphi_{j]} \dot{u}^1 \wedge \dot{u}^j$.

2-vorm $D\phi$ on vormi ϕ välisdiferentsiaal.

Kolmas tingimus ütleb, et täpse vormi välisdiferentsiaal võrdub nulliga. Väikese täpsustusega on õige ka vastupidine lause: kui $D\phi = 0$, siis on vorm ϕ lokaalselt täpne.

NÄIDE. xyz -ruumis on 1-vorm antud kujul

$$\phi = Pdx + Qdy + Rdz,$$

kus P, Q ja R sõltuvad koordinaatidest x, y ja z . Tema välisdiferentsiaal on

$$D\phi = dP \wedge dx + dQ \wedge dy + dR \wedge dz =$$

$$= \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right) dx \wedge dy + \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right) dy \wedge dz + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right) dz \wedge dx.$$

Tuntud Stokesi valem (ja ka Greeni valem tasandil) on avaldatav kujul

$$\int_{\partial U} \phi = \int_U D\phi,$$

kus U on kompaktne piirkond ja ∂U on pind e. raja, mis piirkonda U ümbritseb. Teatavasti järeldub sellest valemist, et $D\phi = 0$ korral on vorm ϕ täpne, vt. ka 5.1.2, lk. 40.

MÄRKUS. Välisdiferentsiaal on defineeritav ka valemiga

$$D\phi(X, Y) = X(\phi(Y)) - Y(\phi(X)) - \phi([XY]),$$

kus X ja Y on suvalised vektorväljad.

Töepoolt, olgu $X = \partial_1 x^1$, $Y = \partial_1 y^1$, $\phi = \varphi_1 dx^1$, siis $X(\phi(Y)) - Y(\phi(X)) - \phi([XY]) = X(\varphi_1 y^1) - Y(\varphi_1 x^1) - \varphi_1 (xy^1 - yx^1) = X\varphi_1 y^1 - Y\varphi_1 x^1 = \alpha\varphi_1 \wedge dx^1(X, Y)$.

5.5. Tuletame meelde, kuidas vektorväli Y mõjutab vektorvälja X , vt. 4.6, lk. 37. Voog $b_\tau = \exp \tau Y$ tekitab vektorvälja $X_\tau = T b_\tau X$, mis parameetri τ muutudes kirjeldab vektorvälja X deformeerimist.

Voog b_τ kutsub esile ka diferentsiaalvormi ϕ deformeerimise ja seda kirjeldab diferentsiaalvorm

$$\phi_\tau = \phi \circ T b_\tau.$$

Siin on samuti loomulik kõnelda tuletisest $\phi' = \lim_{\tau \rightarrow 0} \frac{1}{\tau} (\phi_\tau - \phi)$, aga ka kõrgematest tuletistest ja vastavast reast

$$\phi_\tau = \phi + \phi' \tau + \phi'' \frac{\tau^2}{2} + \dots$$

Lahtudes ilmest võrdusest

$$(\phi \circ T b_\tau)(T b_{-\tau} X) = (\phi(X)) \circ b_\tau$$

ja diferentseerides selle võrduse mõlemaid pooli τ järgi

George Gabriel Stokes, inglise matemaatik, 1819 - 1903.

kohal $\tau = 0$, saame

$$\phi'(X) - \phi(X') = Y(\phi(X)) \quad \text{ja} \quad \phi'(X) = Y(\phi(X)) + \phi(X').$$

Kui minna üle esitusele $X = \partial_1 x^1$, $Y = \partial_1 y^1$, $\phi = \varphi_1 dx^1$, siis leiame $\phi'(X) = Y(\varphi_1 x^1) + \varphi_1 (Xy^1 - Yx^1) = (Y\varphi_1 dx^1 + \varphi_1 dy^1)(X)$.

Tulemuseks on valem, mille järgi võime arvutada ϕ' :

$$\phi' = Y\varphi_1 dx^1 + \varphi_1 dy^1.$$

NÄIDE. xy -tasandil on diferentsiaalvorm $\phi = ydx - xydy$ vektorvälja $Y(-y, x)$ suhtes invariantne: $\phi' = 0$, $\phi_\tau = \phi$; vektorvälja $\tilde{Y}(x, y)$ suhtes aga $\phi'_\tau = \phi e^{2\tau}$, sest $\phi' = 2\phi$.

Meil oli room tutvuda vektorvälja ja diferentsiaalvormi Lie tuletistega.

§ 6. Jaotus ruumis $\mathbb{R}^n$

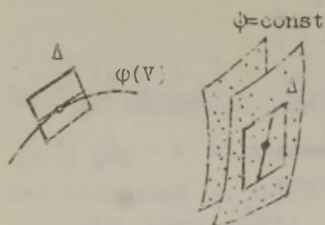
6.1. Vaatagemme ruumi $\mathbb{R}^n$. Olgu igas vektorruumis $T_u \mathbb{R}^n$ fikseeritud mingi p -mootmeline alamruum Δ_u (tasand). Utleme, et $\mathbb{R}^n$ -s on antud jaotus Δ .

Jaotuse Δ võivad määrata p lineaarselt sõltumatut vektorvälja $X_1, \dots, X_p$, mis igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ moodustavad tasandi Δ_u baasi, või ka $n-p$ lineaarselt sõltumatut diferentsiaalvormi $\omega^1, \dots, \omega^{n-p}$, mille annulaatoreiks igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ on tasandid Δ_u .

Nimetame immersiooni $\phi: V \rightarrow \mathbb{R}^n$ jaotuse Δ lahendiks, kui $\text{Im} T\phi \subset \Delta$, st. kui kõik pinna $\phi(V)$ puutujatasandid kuuluvad jaotuse Δ tasanditele. Submersiooni $\phi: \mathbb{R}^n \rightarrow W$ nimetame jaotuse Δ eelneseks integraaliks, kui $\text{Ker} T\phi \supset \Delta$, st. kui kujutus $T\phi$ annuleerib kõik Δ tasandid e. kõik Δ tasandid kuuluvad vastavate kihtide puutujatasanditele.

Sophus Marius Lie, norra matemaatik, 1842 - 1899.

Joonisel on vasakul kujutatud 2-mõõtmeline jaotus ja tema 1-mõõtmeline lahend (integraaljoon), paremal on kujutatud 1-mõõtmeline jaotus, mis on ruutujaks funktsiooni ϕ niivõõrpindadele, kusjuures ϕ on esimene integraal.

Kui eksisteerib submersioon $\phi: \mathbb{R}^n \rightarrow W$, mille korral $\text{Ker} T\phi = \Lambda$, siis nimetatakse jaotust Δ integreeruvaks. Sel juhul on ϕ määratud $n-p$ sõltumatu funktsiooniga ϕ^α , mille diferentsiaalid $d\phi^\alpha$ moodustavad vormidega ω^α , $\alpha = 1, \dots, n-p$, samaväärse kobaasi. See aga tähendab, et eksisteerib regulaarne $(n-p) \times (n-p)$ -maatriks $A = (A_{\beta}^{\alpha})$, mis seob mõlemad kobaasid omavahel valemiga

$$d\phi^\alpha = A_{\beta}^{\alpha} \omega^{\beta}.$$

Maatriksit A võib nimetada integreeruvusmaatriksiks ilmse analoogia tõttu integreeruvusteguriga ühe diferentsiaalivormi puhul. Kui seost $d\phi = A\omega$ väliselt diferentseerida $D(d\phi) = D(A\omega)$, siis näeme, et $DA \wedge \omega + AD\omega = 0$ ja

$$D\omega = -A^{-1}DA \wedge \omega.$$

Siit järeldub

LAUSE. Iga kahe integreeruva jaotusele Δ kuuluva vektorvälja X ja Y sulud $[XY]$ kuuluvad samuti jaotusele Δ . st.

$$\omega(X) = \omega(Y) = 0 \Rightarrow \omega([XY]) = 0.$$

Tõepoolest, antud eeldusel $D\omega(X, Y) = -\omega([XY])$, kuid $D\omega(X, Y) = -A^{-1}DA \wedge \omega(X, Y) = 0$, vt. 5.3, 5.4.

Lausega on sõnastatud jaotuse Δ integreeruvuse tarvilik ja piisav tingimus (piisavust meie ei tõesta).

NÄIDE. xyz -ruumis on 1-mõõtmeline jaotus Δ antud vormidega

$$\begin{cases} \omega^2 = (x-y)dx - (2x-1)dz \\ \omega^3 = (x-y)dy + (2y-1)dz \end{cases}$$

ja ka vektorväljaga $X = (2x-1) \frac{\partial}{\partial x} - (2y-1) \frac{\partial}{\partial y} + (x-y) \frac{\partial}{\partial z}$.
1-mootmeline jaotus on alati integreeruv. Lahendeiks on vektorvälja X trajektoorid. Integreeruvusmaatriks $A = \frac{1}{x-y} \begin{pmatrix} y & x \\ 1 & 1 \end{pmatrix}$ teisendab vormid ω täisdiferentsiaalideks

$$\Delta\omega = \frac{1}{x-y} \begin{pmatrix} y & x \\ 1 & 1 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \omega^2 \\ \omega^3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} d\psi^2 \\ d\psi^3 \end{pmatrix},$$

kus $\psi^2 = xy - z$, $\psi^3 = x + y - 2z$. Submersiooni ψ kihtideks on hüperboolide harud.

Me tungisime valdkonda, mis parit veel ammustest Pfaffi aegadest.

6.2. Pfaffi probleem seisneb üldjoontes järgmises. Ruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ esimesed muutujad u^i , $i=1, \dots, n$, on sõltumatud, järgmised muutujad u^α , $\alpha=n+1, \dots, n+m$, sõltuvad. Viimaste osatuletised esimeste järgi on antud võrranditega

$$\frac{\partial u^\alpha}{\partial u^i} = \Gamma_1^\alpha(u^j, u^\beta), \quad (1)$$

kus parempoolsed funktsioonid Γ_1^α , nagu näidatud, sõltuvad kõikidest muutujatest. Uurimisteemaks on muutujate u^i ja u^α vahelise sõltuvuse omapära ja süsteemi (1) integreeruvustingimuste kõrval ka süsteemiga (1) seotud üpris sisuka struktuuri geomeetriline tõlgendus.

Esmalt märkame, et süsteem (1) on ekvivalentne Pfaffi süsteemiga $\omega^\alpha = 0$, kus

$$\omega^\alpha = du^\alpha - \Gamma_1^\alpha du^i. \quad (2)$$

Vaatleme lisaks ka vektorvälju

$$X_i = \partial_i + \Gamma_1^\alpha \partial_\alpha. \quad (3)$$

Nii vektorväljad X_i kui vormid ω^α määravad ruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ n -mootmelise jaotuse Δ , väljad moodustavad baasi, vormid kobaasi.

Johann Friedrich Pfaff, saksa matemaatik, 1765 - 1825.

Kahe vektorvälja X_i ja X_j sulud

$$[X_i X_j] = (X_i \Gamma_j^\alpha - X_j \Gamma_i^\alpha) \partial_\alpha \quad (4)$$

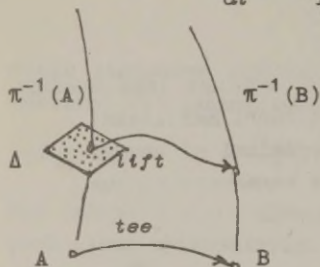
kuuluvad jaotusele Δ parajasti siis, kui

$$X_{[i} \Gamma_{j]}^\alpha = 0. \quad (5)$$

Sel tingimusel on jaotus Δ integreeruv.

Piki joont $u^1(t)$ on süsteem (1) alati integreeruv, ka siis, kui tingimus (5) ei kehti, sest probleem taandub hari-like diferentsiaalvõrrandite süsteemiks

$$\frac{du^\alpha}{dt} = \Gamma_1^\alpha(u^j(t), u^\alpha) \frac{du^1}{dt}. \quad (6)$$

Selle lahendid $u^\alpha(t, u_0^\beta)$ määravad ruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ jaotuse Δ integraaljoone

$$(u^1(t), u^\alpha(t, u_0^\beta)),$$

kus u_0 on suvaline punkt $\mathbb{R}^m$ -s. Seda joont nimetatakse joone $u^1(t)$ lifitiks.

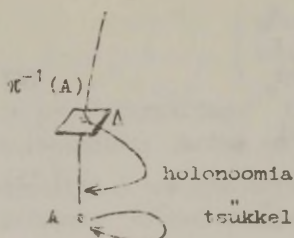
6.3. Kasutame juhust heita pilk kaasaegsesse seostuste teooriasse. Ruumi $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ nimetatakse kihtruumiks, ruumi $\mathbb{R}^n$ selle baasiks. Projektsiooni

$$\pi: \mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m \rightarrow \mathbb{R}^n$$

pöördeos π^{-1} seob iga baasi punktiga $u \in \mathbb{R}^n$ vastava kihi $\pi^{-1}(u) = \mathbb{R}^m$. Jaotus Δ määrab kihtruumis seostuse, mis seisneb kihtide ülekandmises e. translatsiooniks piki teid (inglisekeelsed vasted: *connection in the bundle, translation of fibres*). Nimelt, kui baasil on antud mingi joon e. tee, mis viib punktist A punkti B, siis piki selle tee lifite võib kihi $\pi^{-1}(A)$ kujutada kihti $\pi^{-1}(B)$.

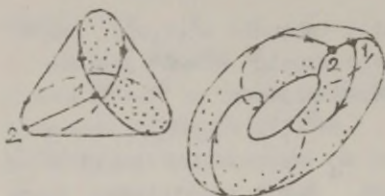
Oluline on seejuures märkida, et translatsioon $\pi^{-1}(A) \rightarrow \pi^{-1}(B)$ sõltub teest, mis ühendab punkte A ja B (klassikaline joonintegraali teest sõltuvuse probleem).

Kui tee algus- ja lõpp-punkt ühtivad, $A = B$, siis räägime kihi translatsioonist üle tsükli ja tema kujutamiseest iseendasse $\pi^{-1}(A) \rightarrow \pi^{-1}(A)$, e. holonoomlast.

Kui nn. seostuse kõverusobjekt $2X_{[1, j]}^{\alpha}$ ranuldab tingimust (5), siis kihtide translatsioon teest ei sõltu, st. holonoomia on triviaalne (lokaalne teoreem). Küll aga võib esineda globaalseid olukordi, kus tingimusel (5) holonoomia pole triviaalne.

Nii, nt., Möbiuse lehe moodustaja või toori meridiaani translatsioonil ei pruugi tulemus olla samasusteisendus, vaata joonis.

NÄIDE. xyz -ruumis (baasiks xy -tasand, kihtideks z -telje-ga paralleelsed sirged) määravad vorm

$$\omega = dz - Pdx - Qdy$$

ja kaks vektorvälja

$$X_1 = \frac{\partial}{\partial x} + P \frac{\partial}{\partial z}, \quad X_2 = \frac{\partial}{\partial y} + Q \frac{\partial}{\partial z}$$

2-mõõtmelise jaotuse Δ . Kõverusobjektil on airus komponent $X_1 Q - X_2 P$. Kui suurused P ja Q ei sõltu z -st, siis $X_1 Q - X_2 P = \frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}$. Süsteem (1) taandub ühele võrrandile

$$dz = Pdx + Qdy.$$

Tee $(x(t), y(t))$ lihtid leiame võrrandist

$$\dot{z} = P(x(t), y(t), z) \dot{x}(t) + Q(x(t), y(t), z) \dot{y}(t).$$

Kui P ja Q ei sõltu z -st, siis arvutame joonintegraali

$$z = \int_{\alpha}^{\beta} P dx + Q dy .$$

Näiteks, juhul $P = -\frac{y}{2}$, $Q = \frac{x}{2}$ annab integraal üle tsükli tema poolt piiratud pindala

$$\frac{1}{2} \oint x dy - y dx .$$

Selles väljendub holonoomia. Nihe, mis tekib ringjoone ($x = r \cos t$, $y = r \sin t$), $0 \leq t \leq 2\pi$, läbimisel, võrdub ringi pindalaga $\frac{r^2}{2} \int_0^{2\pi} dt = \pi r^2$.

6.4. Kui me tahame, et kihtide translatsioon

$$\pi^{-1}(A) \rightarrow \pi^{-1}(B)$$

oleks lineaarne kujutus, siis iga tee korral peaksid olema süsteemi (6) lahenditeks

$$u^{\alpha} = A_{\beta}^{\alpha} (u^1(t)) u_0^{\beta} . \quad (7)$$

Kui hetkel $t = 0$ oleme tee alguspunktis u_0^1 , siis $A_{\beta}^{\alpha} (u_0)$ peab olema ühikmaatriks. Asendame funktsioonid (7) süsteemi (6) ja võtame $t = 0$, saame $\partial_1 A_{\beta}^{\alpha} (u_0^j) u_0^{\beta} \dot{u}_0^1 = \Gamma_1^{\alpha} (u_0^j, u_0^{\beta}) \dot{u}_0^1$ ja $\Gamma_1^{\alpha} (u_0^j, u_0^{\beta}) = \partial_1 A_{\beta}^{\alpha} (u_0^j) u_0^{\beta}$. Kuna koordinaatide (u_0^j, u_0^{β}) valik on suvaline, siis järeldame, et suurused Γ_1^{α} peaksid lineaarselt ja homogeenselt sõltuma koordinaatidest u^{α} , st.

$$\Gamma_1^{\alpha} = \Gamma_{1\beta}^{\alpha} u^{\beta} , \quad (8)$$

kus kordajad $\Gamma_{1\beta}^{\alpha}$ sõltuvad ainult koordinaatidest u^1 . Ilmselt ka vastupidi, tingimusel (8) on süsteem (6) lineaarne:

$$\frac{du^{\alpha}}{dt} = \Gamma_{1\beta}^{\alpha} (u^j(t)) \dot{u}^1(t) u^{\beta} ,$$

tema üldlahend avaldub kujul $u^{\alpha} = A_{\beta}^{\alpha} (t) u_0^{\beta}$, kus maatriksi (A_{β}^{α}) veerud moodustavad lahendite fundamentaalsüsteemi ja $A_{\beta}^{\alpha}(0) = \delta_{\beta}^{\alpha}$.

Tingimusel (8) kõneldakse lineaarsest seostusest antud kihtruumis.

LAUSE. Lineaarse seostuse puhul

1) määrab pind $u^\alpha = x^\alpha(u^1)$ jaotuse Δ lahendi parajasti siis, kui

$$\partial_1 x^\alpha - \Gamma_{1\beta}^\alpha x^\beta = 0; \quad (9)$$

2) on funktsioon $\varphi = \varphi_\alpha(u^1)u^\alpha$ jaotuse Δ esimene integraal parajasti siis, kui

$$\partial_1 \varphi_\alpha + \varphi_\beta \Gamma_{1\alpha}^\beta = 0. \quad (10)$$

Tõestus. Toepoolest, lähtudes valemist (2), (3) ja (8), 1) määravad funktsioonid $x^\alpha(u^1)$ süsteemi $\omega^\alpha = 0$ lahendi parajasti siis, kui $dx^\alpha - \Gamma_{1\beta}^\alpha x^\beta du^1 = 0$ ja $(\partial_1 x^\alpha - \Gamma_{1\beta}^\alpha x^\beta) du^1 = 0$, siit saame tingimuse (9);

2) on funktsioon $\varphi = \varphi_\alpha u^\alpha$ jaotuse Δ esimene integraal parajasti siis, kui $X_1 \varphi = 0$, st. $(\partial_1 \varphi_\alpha + \varphi_\beta \Gamma_{1\alpha}^\beta) u^\alpha = 0$, siit saame tingimuse (10).

Huvitav on kirjeldada ülaltoodud aspektist muutkonna (antud juhul ruumi $\mathbb{R}^n$) puutujakihtruumi. Olgu $\mathbb{R}^n$ baasiks ja vektorruumid $T_u \mathbb{R}^n$ kihtideks. Lineaarse seostus selles kihtruumis on nn. *afiline seostus*. Koordinaatideks $\mathbb{R}^n$ -s on u^i , koordinaatide u^α osa etendavad diferentsiaalid du^1 , valemiks (8) on $\Gamma_{1j}^{ik} = \Gamma_{1j}^{ik} du^j$. Funktsioone $x^\alpha(u^1)$ tuleb mõista vektorvälja komponentidena ja funktsiooni $\varphi_\alpha u^\alpha$ diferentsiaalvormina. Tõestatud lause sõnastub järgmiselt:

1) vektorväli $X(x^1)$ on jaotuse Δ lahendiks parajasti siis, kui

$$\partial_j x^1 - \Gamma_{jk}^1 x^k = 0; \quad (11)$$

2) diferentsiaalvorm $\varphi = \varphi_1 du^1$ on jaotuse Δ esimene integraal parajasti siis, kui

$$\partial_j \varphi_1 + \varphi_k \Gamma_{1j}^{k1} = 0. \quad (12)$$

Tingimustel (11) ja (12) nimetatakse vektorvälja X ja vormi φ absoluutselt paralleelseteks antud seostuses. Avaldistes $\partial_j x^1 - \Gamma_{jk}^1 x^k$ ja $\partial_j \varphi_1 + \varphi_k \Gamma_{1j}^{k1}$ esinevad nn. kovariantsed tuletised.

6.5. Kui ruumis $\mathbb{R}^n$ on antud n vektorvälja R_i ja n diferentsiaalvormi θ^j , mis igas punktis $u \in \mathbb{R}^n$ moodustavad duaalse paari baas + kobaas, $\theta^i(R_j) = \delta_j^i$, vt. 2.4, lk. 11, siis eksisteerib objekt c_{ij}^k , mis on seotud sulgudega ja välisdiferentsiaalidega:

$$[R_i R_j] = R_k c_{ij}^k, \quad D\theta^i = -\frac{1}{2} c_{jk}^i \theta^j \wedge \theta^k. \quad (13)$$

Tõepoolest, $[R_i R_j]$ kui vektorväli on esitatav baasis R_k nii, nagu näitab esimene valem, st. objekt c_{ij}^k eksisteerib. Paneme tähele, et $c_{ij}^k = -c_{ji}^k$. Kuna

$$\begin{aligned} D\theta^k(R_i, R_j) &= -\theta^k([R_i, R_j]) = -c_{ij}^k, \text{ ja} \\ &-\frac{1}{2} c_{pq}^k \theta^p \wedge \theta^q(R_i, R_j) = \\ &-\frac{1}{2} c_{pq}^k (\theta^p(R_i)\theta^q(R_j) - \theta^p(R_j)\theta^q(R_i)) = -c_{ij}^k, \end{aligned}$$

siis siit järeldub ka teine valem.

Seega on sisse toodud *mitteholonoomsuse objekt*. Kui $c_{ij}^k = 0$, siis nimetatakse baasi (R, θ) *holonoomseks*. Nt. naturaalne baas $(\partial, \alpha u)$, vt. 5.1, lk. 40, on holonoomne. Üldiselt on baas (R, θ) *mitteholonoomne*.

Märkimist väärib ka juhtum, kus suurused c_{ij}^k on konstantsed. Selline olukord esineb *Lie rühmal*, kus neid suurusi nimetatakse struktuurikonstantideks, valemeid (13) aga struktuurivõrrandideks.

Peatume veel Lie diferentseerimisel vektorvälja $X = R_i x^i$ suhtes. Olgu $Y = R_i y^i$ ja $\phi = \varphi_i \theta^i$ vastavalt vektorväli ja diferentsiaalvorm. Lie tuletised defineerime siin voo $a_t = \exp tX$ suhtes järgmiselt:

$$Y' = -(T a_t Y)'_{t=0}, \quad \phi'(\phi \circ T a_t)'_{t=0}, \quad y' = Xy, \quad \phi' = X\phi$$

(märkus: ϕ' langeb kokku sellega, mis oli 5.5-s, lk. 43; Y' erineb sellest, mis oli 4.6-s, lk. 37, margi poolest, y' ja ϕ' mõistame nagu harilikke tuletisi vektorvälja X suhtes, vt. 4.2, lk. 29, 4.5, lk. 35). Siis

$$Y' = R(y' - Cy), \quad \phi' = (\phi' + \phi C)\theta, \quad (14)$$

kus maatriks C on määratud valemiga

$$C_j^i = \partial_j x^i + C_{jk}^i x^k, \quad (15)$$

Erijuhul

$$R' = -RC, \quad \theta' = C\theta. \quad (16)$$

Töestame need valemid teises järjekorras. Kuna $[XY] = [R_1 x^i, R_j y^j] = R_j(Xy^j) - R_1(Yx^i) + [R_1 R_j]x^i y^j$, siis saame arvutusvalemi

$$[XY] = R_1(Xy^i - Yx^i + C_{jk}^i x^j y^k) \quad (17)$$

ja

$$[XY] = R_1(Xy^i - C_{jk}^i y^j),$$

millest järeldub esimene valem (14), kus maatriks C on antud kujul (15). Esimesest valemist (14) saame esimese valemi (16), kui Y asendada R_1 -ga, sellest saame teise valemi (16), sest $\theta(R) = E \Rightarrow \theta'(R) + \theta(R') = \theta'(R) - C = 0$; lopuks saame teise valemi (14): $\theta' = \varphi'\theta + \varphi\theta' = (\varphi' + \varphi C)\theta$. Paneme tähele, et kasutasime diferentseerimisreeglit $(\varphi\theta)' = \varphi'\theta + \varphi\theta'$, mis tuleneb definitsioonist

$$(\varphi\theta)' = ((\varphi \circ \alpha_t)(\theta \circ T\alpha_t))'_{t=0},$$

vt. 5.5, lk. 43.

Holonoomes baasis lihtsustub maatriks (15): $C_j^i = \partial_j x^i$, ja valemid (14) ühtivad eespool tuletatud arvutusvalemitega, vt. 4.5, 5.5.

Mõtlemiseks. Pöördume tagasi ruumi $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^n$, kus oli antud naturaalne baas, vt. 6.2, lk. 46,

$$(\partial_1, \partial_\alpha; du^1, du^\alpha).$$

Kui asendada operaatorid ∂_1 vektorväljadega X_1 ja diferentsiaalid du^α vormidega ω^α , vt. valemid (2) ja (3), siis saame uue duaalse baasi

$$(X_1, \partial_\alpha; du^1, \omega^\alpha),$$

mida nimetame adapteerituke. Tuletada adapteeritud baasi

mitteholonoomsuse objekt ja kirjutada välja valemid (16) juhul, kui X on operaator X_1 , kasutades plokk-matriksit

$$\left(\begin{array}{c|c} c_{1j}^k & c_{1\beta}^k \\ \hline c_{1j}^\alpha & c_{1\beta}^\alpha \end{array} \right) = \left(\begin{array}{c|c} 0 & 0 \\ \hline 2X_{[1} \Gamma_{j]}^\alpha & -\partial_\beta \Gamma_1^\alpha \end{array} \right).$$

Kuidas näevad välja plokid $2X_{[1} \Gamma_{j]}^\alpha$ ja $\partial_\beta \Gamma_1^\alpha$ lineaarseostuse $\Gamma_1^\alpha = \Gamma_{1\beta}^\alpha u^\beta$ puhul?

Valemitest (14) võib näha seost Lie tuletiste ja kovariantsete tuletiste vahel, vt. (9), (10). Lie diferentseerimine on ilmselt üldisem mõiste, kuna kovariantne diferentseerimine taandub temale erisituatsioonis. Püüdke seda täpsustada! Mis on kovariantne tuletis, kui lähtuda Lie diferentseerimisest?

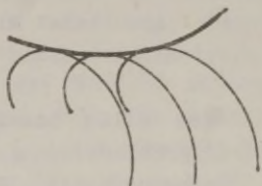
Niisiis oleme tutvunud mitme mõistega, mille baasil võime edasi süveneda diferentsiaalgeomeetria probleemidesse.

Muidugi ei ole me kõnelenud kategooriatest ja funktoritest, mis hulgateooria üldistusena on viimasel ajal hõlvanud enamuse matemaatikaharusid. Seetõttu pole võimalik näidata ei tensorite ega Lie tuletiste funktoriaalseid lähteid. On mainitud Lie rühmi, kuid pole räägitud rühmade esitustest ja nende arvukatest rakendustest, mis ulatuvad nii kristallograafiasse kui kvantmehaanikasse. Palju põnevad ja haaravad jaab paratamatult kaadrist välja. Siiski loodame, et põgus tutvus järgneva materjaliga on teadmishimulisele lugejale tõukeks iseseisvateks sammudeks.

3. peatukk. MAHKIJAD

Oleme jõudnud maha lävele, mida nimetatakse diferentsiaal-geomeetriaks, ja nüüd võime heita pilgu ka selle maha sisse. Esimeseks teemaks valime "Mähkijad" ja peatselt saame näha, et meie lähenemisviis osutub küllaltki põhjendatuks ja teatud mõttes ka elegantseks.

§ 7. Mähkijad ja -pinnad

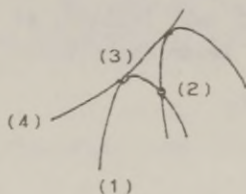
7.1. Olgu xy -tasandil antud üldvõrrand

$$F(x, y, t) = 0,$$

mis sõltub parameetrist t . Iga fikseeritud t korral määrab see

võrrand konkreetse joone; t muutmisel aga saame joonte parve. Viime läbi järgmise arutluse:

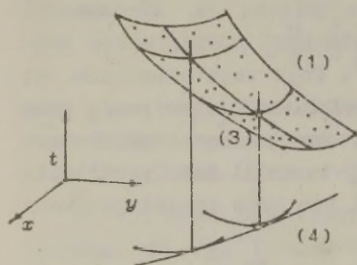
$$(1) F(x, y, t) = 0 \Rightarrow (2) \begin{cases} F(x, y, t) = 0 \\ F(x, y, t + \Delta t) = 0 \end{cases} \Rightarrow (3) \begin{cases} F(x, y, t) = 0 \\ F'_t(x, y, t) = 0 \end{cases} \Rightarrow (4) \Phi(x, y) = 0.$$

Fikseerime parameetri kaks väärtust t ja $t + \Delta t$ ning vaatleme vastavaid jooni. Nende joonte lõikepunkt (e. lõikepunktid) on määratud süsteemiga (2). Kui funktsioon F on t suhtes pidev, siis väikese kasvu Δt korral on need jooned üksteisele küllalt lähedased ja piirprotsessis, kui $\Delta t \rightarrow 0$, teine joon ilmselt läheneb esimesele, samal ajal lõikepunktid võtavad teatud piirasendid esimesel joonel. Neid piirasendeid nimetatakse joone (1) karakteristlikeks punktideks. Ilmselt võib süsteemi (2) teise võrrandi asendada võrrandiga

$\frac{1}{\Delta t} [F(x, y, t + \Delta t) - F(x, y, t)] = 0$, st. lahutada teisest võrran-

dist esimene ja jagada saadud vahe Δt -ga. Kui funktsioon F on t suhtes diferentseeruv, siis uus süsteem jääb süsteemiga (2) ekvivalentseks ka piirprotsessis $\Delta t \rightarrow 0$. Tulemuseks on süsteem (3), mis määrab joone (1) karakteristiklikud punktid. Kui õnnestub siit avaldada x ja y parameetri t suhtes: $x=X(t)$, $y=Y(t)$, siis saame karakteristiklike punktide hulga e. sellise joone parameetrilised võrrandid, mida nimetatakse parve mähisjooneks. Kui aga õnnestub elimineerida kas parameetrilistest võrrandest või vahetult süsteemist (3) parameeter t , siis saame mähisjoone üldvõrrandi kujul (4).

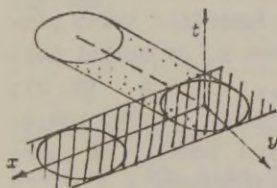

Üleminekut (3) $\rightarrow$ (4) on kasulik mõista ka xyt -ruumis. Lisame xy -tasandile t -telje. Siis määrab võrrand (1) xyt -ruumis pinna. Kuna tuletis F'_t on saadud funktsiooni F diferentseerimisel operaatori $\frac{\partial}{\partial t}$ abil, siis määrab süsteem (3) sellel pinnal punktid, kus vektorvälja $\frac{\partial}{\partial t}$ trajektoorid, milleks on

t -teljega paralleelsed sirged, puudutavad pinda (1). Need sirged moodustavad silindri, mille võrrandiks on (4). Kui konelda pinna (1) projekteerimisest piki $\frac{\partial}{\partial t}$ trajektoore, siis parve joonteks on selle pinna lõikejoonte projektsioonid tasanditega $t=t_0 (=const)$, ja mähisjooneks (4) ruumilise joone (3) projektsioon xy -tasandile. Võib konelda ka pinna (1) valgustamisest t -teljega paralleelsete kiirtega; siis heidab pind xy -tasandile varju, mille piiriks on mähisjoon (4).

NÄITED.

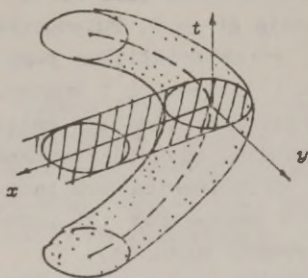
7.1.1. Võrrand $(x - t)^2 + y^2 = 1$ määrab xy -tasandil ühikringjoone, mille keskpunkt $(t, 0)$

liigub piki x -telge. Tekib ringjoonte parv. Diferentseerimine parameetri t järgi annab teise võrrandi. Mähisjoone võrrand (4) näeb välja järgmiselt: $y^2 = 1$, st. ta koosneb kahest sirgest $y = \pm 1$.

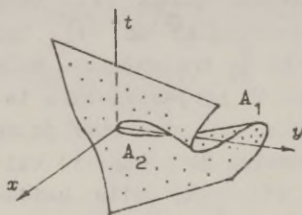
7.1.2. Võrrand $(x - t^2)^2 + y^2 = 1$ määrab xy -tasandil samuti ühikringjoone, mille keskpunkt $(t^2, 0)$ liigub piki x -telge, kuid olukord on siin teistsugune. Diferentseerimine t järgi annab võrrandi $t(x - t^2) = 0$. Mähisjoon koosneb kahest poolsirgest $x = t^2 \geq 0$, $y = \pm 1$ ja ringjoonest $x^2 + y^2 = 1$.

Erinevus seisneb selles, et kui eelmises näites nägime

xyz -ruumis torutaolist pinda, mille teljeks on xt -tasandil sirge $x = t$, siis nüüd näeme torutaolist pinda, mille teljeks on xt -tasandil parabool $x = t^2$. Pole vaja selgitada, et mõlemal juhul pinna horisontaallooded tasanditega $t = t_0$ projekteeruvad xy -tasandile parve joonteks; esimesel juhul määravad pinna vertikaalsed puutujad xy -tasandil kaks paralleelset sirget , teisel juhul aga kaks poolsirget koos ringjoonega .

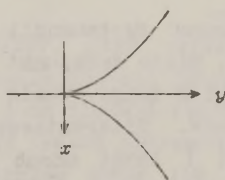
7.1.3. Võrrand $2x - 3ty + t^3 = 0$ määrab xy -tasandil sirgete parve. Mähisjooneks on poolkuuparabool. Tema parameetriselised võrrandid on

$$\begin{cases} x = t^3 \\ y = t^2 \end{cases}$$

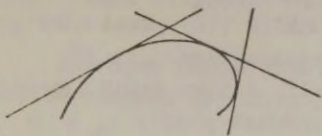
ja üldvõrrand on $x^2 - y^3 = 0$.

xyt -ruumis näeme joonpinda, mis koosneb xy -tasandiga paralleelsetest sirgetest. Projekteerimisel xy -tasandile tekib pinnal voldijoon A_1 ja sellel kortsupunkt A_2 , vt. 3.6, lk. 24; A_1 projekteerub poolkuuparabooli

harudeks, A_2 teravikupunktiks. Paneme tähele, et punktis A_2 puudutab t -telg nii pinda kui ka voldijoont A_1 .

7.1.4. Üldistame eelmist näidet. Olgu sirgete parv xy -tasandil määratud võrrandiga

$$Ax + By + C = 0,$$

kus A, B, C sõltuvad parameetrist t . Eeldame ka diferentseeruvust

t suhtes. Süsteem (3) näeb välja järgmiselt:

$$\begin{cases} Ax + By + C = 0 \\ A'x + B'y + C' = 0 \end{cases}$$

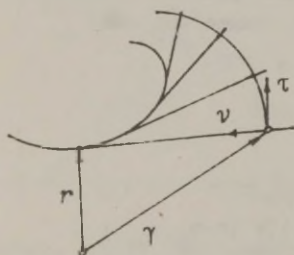
ning tema lahendi võib esitada kujul

$$x:y:1 = \begin{vmatrix} B & C \\ B' & C' \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} C & A \\ C' & A' \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} A & B \\ A' & B' \end{vmatrix}.$$

Siit saame mähisjoone parameetrilised võrrandid.

Kontrollige: mähisjoone puutujaks iga t korral on sirge $Ax + By + C = 0$.

7.1.5. Olgu joon tasandil antud vektorfunktsiooniga $\gamma(t)$. Eeldame, et iga t väärtuse puhul eksisteerivad tuletised

$\dot{\gamma}(t)$ ja $\ddot{\gamma}(t)$. Tähistame sümboolitega τ ja ν joone puutuja ja normaali ühikvektorid. Olgu r tasandi suvalise punkti kohavektor. Siis $(r - \gamma, \dot{\gamma}) = 0$ on normaali vektorvõrrand, kusjuures ümarsulud tähistavad sklaarkorrutist ja tuletist t järgi on tähistatud täpiga. Sel juhul

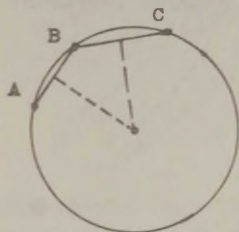
leidub kordaja R nii, et $r - \gamma = R\nu$. Normaalide mähisjoont nimetatakse joone evolüüdiks. Evolüüdi leidmiseks moodustame süsteemi

$$\begin{cases} (r - \gamma, \dot{\gamma}) = 0 \\ (r - \gamma, \ddot{\gamma}) = \dot{\gamma}^2, \end{cases}$$

kus teine võrrand on saadud esimesest diferentseerimise teel.

Kui $r - \gamma = R\nu$, siis $R(\nu, \ddot{\gamma}) = \dot{\gamma}^2$ ja $R = \frac{\dot{\gamma}^2}{(\nu, \ddot{\gamma})}$. Seega normaali

fikseerub karakteristiklik punkt, mida nimetatakse kõveruskeskpunktiks. Suurust R nimetatakse kõverusraadiuseks, tema poordvaartust $K = \frac{1}{R}$ aga kõveruseke punktis $\gamma(t)$. Need nimetused on õigustatud seoses nn. kõverusringjoonega.

Nimelt, võtame antud joonel kolm lähedast punkti A, B ja C vastavalt parameetri vaartustega t_A, t_B ja t_C . Ringjoone keskpunktiks, mis läbib punkte A, B ja C, on ilmselt koolude AB ja BC keskristsirgete lõikepunkt, mis on määratud süsteemiga

$$\begin{cases} (r - \frac{\gamma_A + \gamma_B}{2}, \gamma_B - \gamma_A) = 0 \\ (r - \frac{\gamma_B + \gamma_C}{2}, \gamma_C - \gamma_B) = 0 \end{cases}$$

kus $\gamma_A, \gamma_B, \gamma_C$ on punktide A, B, C kohavektorid. Kui siin esimene võrrand jagada vahega $t_B - t_A$ ja minna piirile protsessis $B \rightarrow A$, kus punkt B läheneb punktile A, ning teine võrrand jagada vahega $t_C - t_B$ ja minna piirile protsessis $C \rightarrow B$, kus punkt C läheneb punktile B, saame süsteemi

$$\begin{cases} (r - \gamma_A, \dot{\gamma}_A) = 0 \\ (r - \gamma_B, \dot{\gamma}_B) = 0 \end{cases}$$

Ilmselt kehtib võrdus

$$(r - \gamma_B, \dot{\gamma}_B) - (r - \gamma_B, \dot{\gamma}_A) - (r - \gamma_A, \dot{\gamma}_A) + (r - \gamma_B, \dot{\gamma}_A) = 0$$

ja ka võrdus

$$(r - \gamma_B, \frac{\dot{\gamma}_B - \dot{\gamma}_A}{t_B - t_A}) - (\frac{\gamma_B - \gamma_A}{t_B - t_A}, \dot{\gamma}_A) = 0,$$

mis on saadud eelmisest jagamisest vahega $t_B - t_A$. Kui nüüd siin minna piirile protsessis $B \rightarrow A$, saame

$$(r - \gamma_A, \ddot{\gamma}_A) - \dot{\gamma}_A^2 = 0,$$

st. vaadeldava ringjoone piirasendiks punktide B ja C ühtimi-

sel punktiga A on ringjoon, mille raadiuseks on kõveruskesk-
punkt. Seda ringjoont nimetatakse kõverusringjooneks punktis
A.

Pöördume tagasi suuruste R ja K juurde ja tuletame nende
arvutusvalemid koordinaatide kaudu:

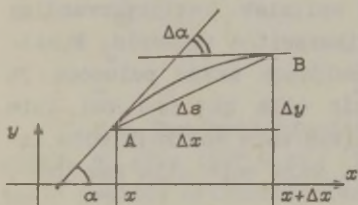
$$\gamma = (x, y), \quad \dot{\gamma} = (\dot{x}, \dot{y}), \quad \ddot{\gamma} = (\ddot{x}, \ddot{y}),$$

$$\tau = \frac{(\dot{x}, \dot{y})}{(\dot{x}^2 + \dot{y}^2)^{1/2}}, \quad v = \frac{(-\dot{y}, \dot{x})}{(\dot{x}^2 + \dot{y}^2)^{1/2}}, \quad (v, \ddot{\gamma}) = \frac{\dot{x}\ddot{y} - \dot{y}\ddot{x}}{(\dot{x}^2 + \dot{y}^2)^{3/2}}.$$

$$R = \frac{(\dot{x}^2 + \dot{y}^2)^{3/2}}{\begin{vmatrix} \dot{x} & \dot{y} \\ \ddot{x} & \ddot{y} \end{vmatrix}}, \quad K = \frac{\begin{vmatrix} \dot{x} & \dot{y} \\ \ddot{x} & \ddot{y} \end{vmatrix}}{(\dot{x}^2 + \dot{y}^2)^{3/2}}.$$

Kui joon on antud võrrandiga $y = y(x)$, mis on samaväärne
süsteemiga $\begin{cases} x = t \\ y = y(t) \end{cases}$, saame

$$R = \frac{(1 + y'^2)^{3/2}}{y''}, \quad K = \frac{y''}{(1 + y'^2)^{3/2}}.$$

Viimasel juhul on kõverus K
tolgandatav ka funktsiooni $f(x)$
graafikul. Vastaku argumendi
vaartustele x ja $x + \Delta x$ graafiku
punktid A ja B. Olgu koolu AB
pikkuseks Δs ja moodustagu graa-
fiku puutujad punktides A ja B
nurga, mille suuruseks on $\Delta\alpha$. Siis on graafiku kõveruseks
punktis A

$$K = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta\alpha}{\Delta s}.$$

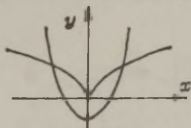
Toepoolest, kuna puutuja tõus on $\tan\alpha = y'$, kus α on nurk,
mille moodustab puutuja x -teljega, ja $\Delta s = [(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2]^{1/2}$,
siis

$$\frac{\Delta\alpha}{\Delta s} = \frac{\Delta\alpha}{\Delta x} \frac{\Delta x}{\Delta s} = \frac{\Delta\alpha}{\Delta x} \frac{1}{[1 + (\frac{\Delta y}{\Delta x})^2]^{1/2}}.$$

Siit saamegi piirvaartuseks K , sest $\alpha = \arctan y'$ ja

$$\alpha' = \frac{y''}{1+y'^2}.$$

7.1.6. Poolkuupparabool $x^2 - y^3 = 0$ näitest 7.1.3 on para-

booli $y = \sqrt[3]{\frac{27}{16}x^2 - \frac{8}{27}}$ evoluu.

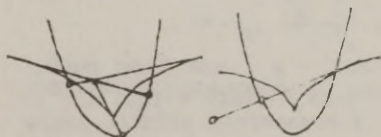
Töestuse jäatame lugejale.

7.1.7. Normaali võrrand $(r - \gamma, \dot{\gamma}) = 0$ näites 7.1.5 on samavaarne võrrandiga $\dot{\varphi} = 0$, kus $\varphi = \frac{1}{2}(r - \gamma)^2$. Tähendab, teatud mõttes on tegemist funktsiooni φ ekstreemumülesandega. Ilmselt on $(2\varphi)^{1/2}$ punktide A ja B vaheline kaugus, mille kohavektoreiks on r ja γ , ja ekstreemumiks on kaugus, mida tuleb mööda piki normaali.

On võimalik ka selline tõlgendus: helilaine, mis on tekkinud punktis A, põrkab vastu joont punktis B ja tuleb punkti A kajana tagasi sel tingimusel, kui sirge AB on joone normaal punktis B, või teisiti öeldes, kui AB on joone evoluu di puutuja.

Püüame vastata küsimusele: mitmekordne kaja võib kosta parabolilt? Parabool on üldjuhul esitatav vektorvõrrandiga $\gamma = at^2 + bt + c$, kus a, b, c on fikseeritud vektorid. Funktsioon $\varphi = \frac{1}{2}(r - \gamma)^2$ on t suhtes neljanda astme polünoom ja $\dot{\varphi} = 0$ on kuupvõrrand, millel võib olla kas üks või kolm reaalselt lahendit (teisel juhul võivad kaks või kõik kolm lahendit kokku langeda!). Järelikult, kaja võib olla kas ühe-, kahe- või kolmekordne.

Näitame seda parabooli 7.1.6 korral. Olgu punktide A ja

B koordinaatideks vastavalt (X, Y) ja (x, y) . Siis $r = (X, Y)$, $\gamma = (x, y)$, $\dot{\gamma} = (1, y')$ ja võrrand $\dot{\varphi} = 0$ avaldub kujul $(X - x) + y'(Y - y) = 0$, st. normaali võrrandina. Peale vastavat asendamist ja teisendamist saame kuupvõrrandi r suhtes:

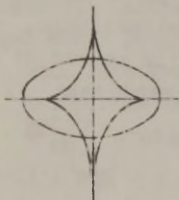
$$\frac{x^3}{6} - \frac{1}{3} \frac{8}{27} Yx - \frac{1}{3} \left(\frac{8}{27}\right)^2 X = 0.$$

Kui arvutada invariandid D_1, D_2 , lähtudes sellest võrrandist, ja varem kirjeldatud diskriminandi D , vt. 4.2.7, lk. 32, siis naeme, et

$$D_1 = -\frac{1}{3} \left(\frac{8}{27}\right)^2 X, \quad D_2 = -\frac{1}{3} \frac{8}{27} Y, \quad D = \left(\frac{8}{27}\right)^4 (X^2 - Y^3).$$

Poolkuupparabool $x^2 - y^3 = 0$ lahutab xy -tasandi kaheks piirkonnaks, ühel neist $D < 0$, teisel $D > 0$. Kui punkt A asub esimeses piirkonnas, siis temast saab evoluudivale tõmmata kolm puutujat, mis on ühtlasi parabooli normaalideks (st. kostab kolmekordne kaja), kui aga punkt A asub teises piirkonnas, siis on evoluudivale puutuja ja parabooli normaal ainult (ja kaja on ühekordne). Juhud, mil punkt A asub poolkuupparaboolil või selle tipus, jätame mõtlemiseks lugejale.

Soovitame analüüsida ka keerulisemaid juhte, nt. kui parabool asendada ellipsiga. Mitmekordse kaja võib tekitada ellips? Kuidas on see seotud evoluudivale? Püüdke näidata, milline on ellipsi evoluudivale, vt. joonis.

7.1.8. Kui vektorfunktsiooni $\gamma(s)$ parameetrik on kaare pikkus s , siis $|\Delta\gamma| \approx \Delta s$, $\left|\frac{d\gamma}{ds}\right| = 1$ ja $\frac{d\gamma}{ds} = \tau$. Nagu iga vektor r avaldub ortonormeeritud baasis τ, ν kujul $r = \tau\alpha + \nu\beta$, kus $x = (r, \tau)$, $y = (r, \nu)$, avalduvad selles baasis ka tulevised $\frac{dx}{ds}$ ja $\frac{dy}{ds}$ (esitame matriksvalemi):

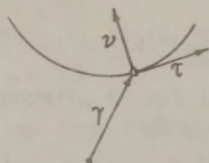
$$\begin{pmatrix} \frac{dx}{ds} \\ \frac{dy}{ds} \end{pmatrix} = (\tau \ \nu) \times \begin{pmatrix} 0 & -K \\ K & 0 \end{pmatrix}. \quad (*)$$

Tõepoolest, esiteks, kuna $\tau^2 + \nu^2 = 1$ ja $(\tau, \nu) = 0$, siis $\left(\frac{dx}{ds}, \tau\right) = \left(\frac{dy}{ds}, \nu\right) = 0$ ja $\left(\frac{dx}{ds}, \nu\right) + \left(\tau, \frac{dy}{ds}\right) = 0$, teiseks, valemist $(r, \ddot{\gamma}) = \dot{\gamma}^2$ järeldub $R\left(\nu, \frac{dx}{ds}\right) = 1$,

$$\left(\frac{d\tau}{ds}, \nu\right) = K \quad \text{ja} \quad \frac{d\tau}{ds} = K\nu,$$

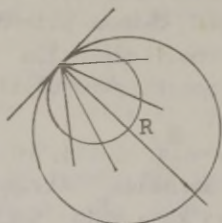
ning kolmandaks, $\left(\frac{d\nu}{ds}, \tau\right) = -\left(\frac{d\tau}{ds}, \nu\right) = -K$, st. $\frac{d\nu}{ds} = -K\tau$.

Suurus K on meile juba tuntud kõverus. Valem (*) koos

valemiga $\frac{d\gamma}{ds} = \tau$ moodustab nn. liikuva teljestiku derivatsioonivalemid, sest nad kirjeldavad vektorite τ ja ν poolt määratud teljestiku nõ. infinitesimaal-

set nihet liikumisel piki antud joont.

Derivatsioonivalemeid võib kasutada mitmesuguste ülesannete lahendamisel.

Näiteks, võtame kiire, mis lähtub joone punktist kohavektoriga γ ja on jäigalt seotud liikuva teljestikuga, ning

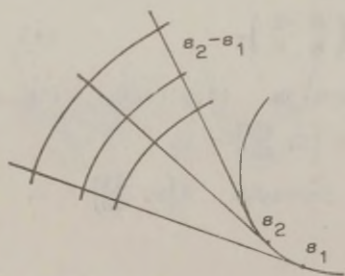
küsime: kus asub selle kiire karakteristiklik punkt? Et küsimusele vastata, võtame konstantsete komponentidega x ja y

vektori $r = x\tau + y\nu$ ning nõuame, et vektor $\frac{d(\gamma+r)}{ds}$ oleks

kollineaarne vektoriga r . Kuna $\frac{d(\gamma+r)}{ds} = \tau - Ky\tau + Kx\nu$, saame

tingimuse $\frac{1-Ky}{x} = \frac{Kx}{y}$ e. võrrandi $x^2 + (y - \frac{R}{2})^2 = (\frac{R}{2})^2$. Järelikult, kõikide kiirte karakteristiklikud punktid asuvad ringjoonel, mille diameetriks on kõverusraadius.

7.1.9. Antud joone γ puutujate ortogonaalseid trajektore nimetatakse selle joone evolventideks. Kohe märkame, et joon γ on iga oma evolvendi evoluu.

Joon $\gamma(s)$ korral on kõik evolvendid antud ühe vektorvõrrandiga

$$r(s) = \gamma(s) + (d - s)\tau(s),$$

kus igale d väärtusele vastab

üks evolvent. Tõepoolest,

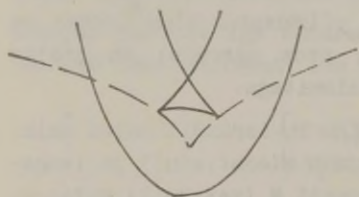
$$\frac{dr}{ds} = \frac{d\gamma}{ds} - \tau + (d - s) \frac{d\tau}{ds} = (d - s)Kv, \text{ st. joon } r(s) \text{ kulgeb}$$

joone $\gamma(s)$ puutujatega risti ja on nende ortogonaalne trajektor. Veel näeme, et parameetri s iga kahe väärtuse s_1 ja s_2 korral

$$|r(s_2) - \gamma(s_2)| - |r(s_1) - \gamma(s_1)| = s_2 - s_1,$$

st. kui võrrelda kahe puutuja pikkusi nende puutepunktidest ühe ja sama evolvendini, siis üks neist on teisest pikem täpselt nii palju, kui suur on puutepunkte ühendava kaare pikkus. Puutuja nagu kerib ennast niidina lahti joonest γ (või vastupidi, kerib ennast selle joone peale) ja seejuures iga tema punkt jätab jäljena vastava evolvendi.

Olgu üks evolventidest kiirgusallikas, mis tekitab tasandil laine, kusjuures laine iga osake levib piki normaali sama kiirusega, mis naaberosakesed. Selle laine fronte või faase vastavalt ajahetkeil kirjeldavad teised evolvendid. Kõik kulgeb hästi seni, kuni kaks lähedast normaali ei lõiku, st. seni, kui lainefront ei jõua evoluudini. Põrgates vastu evoluuti, lainefront murdub ja tasandil tekib nn. kaustik.

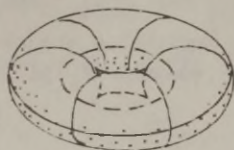
Et olukorda paremini mõista, püüdke joonistada mitmesuguste joonte evolvente. Poolkuuparabooli $x^2 - y^3 = 0$ puhul saate näha, milliseid faase läbib lainefront, kui kiirgusallikaks on parabool.

Püüdke kirjeldada lainefrondi faase, kui esialgne laine on ellipsikujuline ja hakkab levima sissepoole.

Kaustikute teke pole vast võimatu ka maailmaruumis, nt. mingi kauge galaktika kiirguse tagajärjel. Selle probleemiga on tegelenud J. Zeldovits (NL TA liige, 1914 -1987).

7.1.10. Kas me oskame joonistada toori? Toor on võrdsete

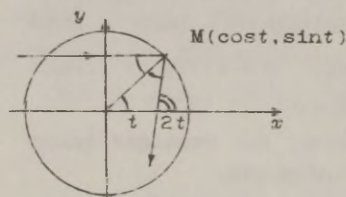

raadiustega sfääride mähispind, mille keskpunktid asuvad fikseeritud ringjoonel. Ringjoone projektsioon tasandile on teatavasti ellips ja sfääride projektsioonid on ringid. Järelikult, toori kontuuriks tasandil on ringjoonte parve mähisjoon, mille keskpunktid asuvad ellipsil, st. ellipsi evolventi kaks evolventi. Ellips ise on nende evolventide vahelise riba keskjooneks. Toori kontuuri määramisel tekib täpselt sama probleem, mis on ellipsist eraldunud laine frondi kirjeldamisel.

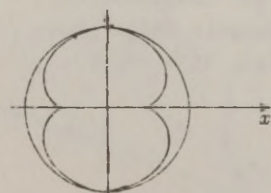
Muidugi, seda võib väita mitte ainult toori, vaid ka iga mn. kanalpinna kujutamisel tasandil (kanalipind on ühesuguste raadiustega sfääride mähispind sõltumata sellest, millise joone moodustavad nende keskpunktid).

7.1.11. Ilusat kaustikut, kuid mitte normaalide mähisjoonena, võib näha igas kohvitassis. Kui päikesekiired langevad mingi anuma (nt. kohvitassi) siseküljele, võime anuma põhjas näha heledat $\sphericalangle$ -taolist piirkonda. Mida erksam on valgustus ja ideaalsem peegeldus, seda paremini on nähtav kaustik. Kirjeldame seda nähtust valemitega.

Olgu xy -tasandil antud ühik-ringjoon $M(\cos t, \sin t)$ ja langegu punkti M (vasakult) x -teljega paralleelne kiir. Punktis M toimub peegeldus. Peegeldunud kiir kulgeb piki sirget

$y - \sin t = \tan 2t(x - \cos t)$.

Leiame nende sirgete mähisjoone. Selleks diferentseerime viimast vörrandit parameetri t järgi:

$$-\cos t = \frac{2}{\cos^2 2t} \cdot (x - \cos t) + \sin t \cdot \tan 2t$$

ja moodustame süsteemi

$$\begin{cases} x - \cos t = -\frac{1}{2} \cos t \cos 2t \\ y - \sin t = -\frac{1}{2} \cos t \sin 2t, \end{cases}$$

saame kaustiku parameetrilised võrrandid

$$\begin{cases} x = (\frac{1}{2} + \sin^2 t) \cos t \\ y = \sin^3 t. \end{cases}$$

Üldvõrrandiks on

$$[4(x^2 + y^2) - 1]^3 = 27y^2.$$

See on nii x - kui y -telje suhtes sümmeetriline 6. järku joon. Kuna t muutub vahemikus $(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2})$, siis tuleb lisada, et $x > 0$, st. kohvitassis me näeme vaid selle joone ühte poolt. Joon kulgemist t muutumisel võib jälgida määrates tema punkti asukohti, nt. hetkeil $t = 0, \pm \frac{\pi}{4}, \pm \frac{\pi}{2}$, ja uurides puutuja tõusu $\tan 2t$ muutumist.

7.2. Olgu nüüd xyz -ruumis antud pinnaparv. Võrrand

$$F(x, y, z, t) = 0 \quad (1)$$

eraldab parvest iga konkreetse t korral vastava pinna. Moodustame kaks süsteemi. Üks nendest

$$\begin{cases} F(x, y, z, t) = 0 \\ F'_t(x, y, z, t) = 0 \end{cases} \quad (2)$$

määrab pinnal (1) karakteristikku, milleks on reeglina mingi joon. Elimineerides süsteemist (2) parameetri t , saame parve mähispinna võrrandi. Teine süsteem koosnegu kolmest võrrandist

$$\begin{cases} F(x, y, z, t) = 0 \\ F'_t(x, y, z, t) = 0 \\ F''_t(x, y, z, t) = 0, \end{cases} \quad (3)$$

kus kolmas võrrand on saadud teisest, samuti nagu teine esimesest, diferentseerimise teel t järgi. Süsteem (3) määrab

karakteristikul (2) karakteristikliku punkti (e. punktid). Parameetri t muutudes moodustab see punkt ruumilise joone, mida nimetame "mähisplina tagasipöördeservaks.

NÄITED.

7.2.1. Eriti hästi on kujutatav tasandi liikumine xyz -ruumis

$$A(t)x + B(t)y + C(t)z + D(t) = 0, \quad (1)'$$

kus A, B, C, D olgu vähemalt kaks korda diferentseeruvad funktsioonid. Sel juhul avaldub süsteem (2) kujul (jätame argumendi t kirjutamata)

$$\begin{cases} Ax + By + Cz + D = 0 \\ A'x + B'y + C'z + D' = 0, \end{cases} \quad (2)'$$

süsteem (3) aga kujul

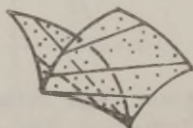
$$\begin{cases} Ax + By + Cz + D = 0 \\ A'x + B'y + C'z + D' = 0 \\ A''x + B''y + C''z + D'' = 0. \end{cases} \quad (3)'$$

Tasandite parve "mähisplinda nimetatakse tasanduvaks pinnaks. Temal on samuti tagasipöördeserv, mille parameetriselised vörandid tuletame süsteemist (3)':

$$x : y : z =$$

$$= \begin{vmatrix} B & C & D \\ B' & C' & D' \\ B'' & C'' & D'' \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} A' & C' & D' \\ A & C & D \\ A'' & C'' & D'' \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} A & B & D \\ A' & B' & D' \\ A'' & B'' & D'' \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} A' & B' & C' \\ A & B & C \\ A'' & B'' & C'' \end{vmatrix}.$$

Vaatleme tagasipöördeserval punkti $r = (x(t), y(t), z(t))$. Vektor $r' = (x'(t), y'(t), z'(t))$ määrab tagasipöördeserva puutuja $r + ur'$ ja koos vektoriga $r'' = (x''(t), y''(t), z''(t))$ ka nn. kooldumistasandi $r + ur' + ur''$. On kerge näha, et puutuja on "maaratud süsteemiga (2)'. Toe-

poolest, asendame süsteemi (2)' r koordinaadid ja diferentseerime t järgi mõlemaid samasusi, arvestades seejuures, et r koordinaadid r rahuldavad süsteemi (3)'. Saame

$$\begin{cases} Ax' + By' + Cz' = 0 \\ A'x'' + B'y'' + C'z'' = 0, \end{cases} \quad (4)'$$

mis tähendab, et puutuja $r + ur'$ ühtib sirgega (2)'. Kooldumistasandiks on aga tasand (1)', sest diferentseerides süsteemi (4)' esimest võrrandit ja arvestades teist, näeme, et $Ax'' + By'' + Cz'' = 0$. Olukord on täielikult kirjeldatud.

Üldjuhul (1)-(2)-(3) võib kujutada (vähemalt lokaalselt) analoogilist pilti. Moistagi selle vahega, et tagasipöördeserva (3) puutujad (2) pole sirged ja kooldumistasand (1) ei tarvitse olla tasand. Vastavalt parve mähispinnale võib siis tasanduvast pinnast kõnelda vaid tinglikult.

7.2.2. Näites 7.1.3 oli meil tegemist singulaarsustega A_1 ja A_2 . Ka siin võib täheldada kaspoidide A_1 ja A_2 seoses süsteemidega (2) ja (3). Kui aga juhtub, et tagasipöördeserval on isearaseid punkte (nt. teravikke), siis nähtavasti on tegemist järgmise kaspoidiga A_3 , mis kannab nimetust pääs-saba, vt. lk. 21.

Näiteks tasandite parve

$$x - ty + \frac{t^2}{2} z - \frac{t^4}{27} = 0$$

mähispinnaks on tasanduv pind, mille tagasipöördeservaks on joon

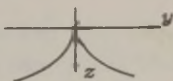
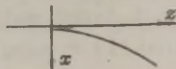
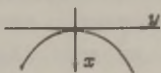
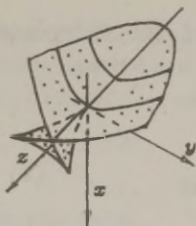
$$r = \left(\frac{t^4}{8}, \frac{t^3}{3}, \frac{t^2}{2} \right);$$

tasanduv pind ise on esitatav nii parameetriliselt

$$r + sr' = \left[\frac{t^4}{8} + s \frac{t^3}{2}, \frac{t^3}{3} + st^2, \frac{t^2}{2} + st \right],$$

kui üldvõrrandiga

$$(9y^2 - 2z^3 - 12xz)^2 + 4(2x - z^2)^3 = 0.$$

Joonisel on vasakul kujutatud tasanduv pind, paremal aga tema tagasipöördeserva kolm projektsiooni koordinaattasanditel.

Kui vaadelda parve võrrandit xyz -ruumis, siis me näeme seal 3-mootmelist pinda 2-mootmeliste tasandiliste moodustajatega. Projekteerimisel piki vektorvälja $\frac{\partial}{\partial t}$ trajektoore tekib sel pinnal stratifikatsioon $A_1 \supset A_2 \supset A_3$: 2-mootmeline voldipind A_1 , sellel 1-mootmeline kortsujoon A_2 ja sellel üks 0-mootmeline pääsusabapunkt A_3 . Tasandilised moodustajad projekteeruvad xyz -tasandile (e. xyz -ruumi) parve tasanditeks, pind A_1 selle parve mahispinnaks, mis on tasanduv pind, joon A_2 tasanduva pinna tagasipöördeservaks ja punkt A_3 tagasipöördeserva teravikupunktiks.

7.2.3. Jaiga keha liikumise kirjeldamisel kasutatakse nn. liikuvat teljestikku e. taustsüsteemi. Moodustagu vektorid e_1, e_2, e_3 ortonormeeritud baasi: $(e_1, e_2, e_3) = \delta_{ij}$ (Grami maatriks on ühikmaatriks). Baasi liikumisel sõltuvad vektorid e_i ajast t ja nende tuletised avalduvad samas baasis kaldsummeetrilise maatriksi abil:

$$(\dot{e}_1 \ \dot{e}_2 \ \dot{e}_3) = (e_1 \ e_2 \ e_3) \times \begin{pmatrix} 0 & -\omega^3 & \omega^2 \\ \omega^3 & 0 & -\omega^1 \\ -\omega^2 & \omega^1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Tõepoolest, eksisteerib maatriks (a_1^j) , mille abil vektorid $\dot{e}_1$ avalduvad vektorite e_1 kaudu: $\dot{e}_1 = e_j a_1^j$. Kuna aga

Jorgen Pedersen Gram, taani matemaatik, 1850 - 1916.

$(e_1, e_j) = \delta_{1j}$, siis diferentseerides t järgi ja asendades tuletised vastavate avaldistega, saame

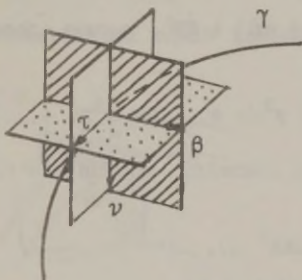
$$(e_k a_{1j}^k, e_j) + (e_1, e_k a_{j1}^k) = \delta_{kj} a_{11}^k + \delta_{1k} a_{j1}^k = a_{11}^1 + a_{j1}^1 = 0,$$

st. maatriks (a_j^1) on kaldsümmeetriline. Vektorit

$$\omega = e_1 \omega^1 + e_2 \omega^2 + e_3 \omega^3,$$

mille komponendid esinevad valemis, nimetatakse hetkeliseks nurkkiiruseks. Ta asub hetkelisel pöörlemisteljel, sest tema siht jääb hetkeks muutumatuks: $\dot{\omega} = \dot{e}_1 \omega^1 + \dot{e}_2 \omega^2 + \dot{e}_3 \omega^3 = 0$.

Sellist liikuvat teljestikku kasutatakse joone uurimisel ruumis. Olgu joon antud vektorfunktsiooniga $\gamma(t)$. Tuletis $\dot{\gamma}(t)$ määrab joone puutuja sihi, tuletised $\dot{\gamma}(t)$, $\ddot{\gamma}(t)$ aga kooldumistasandi. Fikseerime ortonormeeritud baasi τ, ν, β : olgu $\tau = \frac{\dot{\gamma}(t)}{|\dot{\gamma}(t)|}$ puutuja ühikvektor, suunane vektori ν kooldumistasandil risti vektoriga τ ja valime β nii, et ta oleks

risti vektoritega τ, ν ja moodustaks nende vektoritega parempoolse kolmiku, st. $\beta = \tau \times \nu$. Vektorid τ, ν, β määravad kolm telge: puutuja, peanormaal ja binormaal, ja kolm tasandit, mis on vastavalt nendega risti: normaaltasand, sirgestustasand ja kooldumistasand.

Kui parameetrikus on valitud kaare pikkus s , siis $|\dot{\gamma}(s)| = 1$ ja $\dot{\gamma}(s) = \tau(s)$. Sel juhul avalduvad baasivektorite tuletised valemiga

$$(\dot{\tau} \dot{\nu} \dot{\beta}) = (\tau \nu \beta) \times \begin{bmatrix} 0 & -K & 0 \\ K & 0 & -\varkappa \\ 0 & \varkappa & 0 \end{bmatrix},$$

kus K ja $\varkappa$ on suurused, mida nimetatakse vastavalt joone

kiiruseks ja väändeks. Teljestiku hetkeline nurkkiirus on
 määratud Darboux' vektoriga $\alpha\tau + K\beta$, st. teljestik pöördu-
 ümber binormaali kiirusega K ja ümber puutuja kiirusega α .

Seda teljestikku ja viimast maatriksvalemit seotakse
 tavaliselt Frenet' nimega, kes avaldas vastavad valemid 1847.
 aastal, kuid samasugused valemid esinesid juba 1831. aastal
 (Tartu üliõpilase Karl Eduard Senffi (1810–1850) auhinnatoos,
 mille ta kirjutas prof. Martin Bartelsi (1769–1836) juhenda-
 misel.

Uurime joont lokaalselt Frenet' teljestikus. Arendame
 vektorfunktsiooni $\gamma(s)$ Maclaurini ritta punkti $s = 0$ ümbru-
 ses:

$$\gamma(s) = \gamma(0) + \dot{\gamma}(0)s + \ddot{\gamma}(0) s^2/2 + \ddot{\ddot{\gamma}}(0) s^3/6 + \dots$$

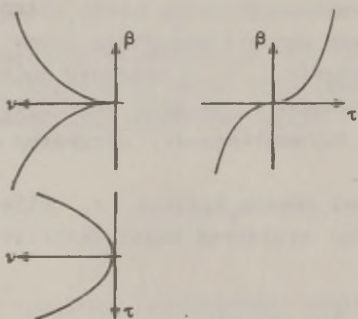
Kuna $\dot{\gamma} = \tau$, $\ddot{\gamma} = K\nu$, $\ddot{\ddot{\gamma}} = K(-K\tau + \alpha\beta) + \dot{K}\nu$, saame joone
 parameetrilise esituse

$$\gamma(s) = (s - K^2 s^3/6 + \dots, K s^2/2 + \dot{K} s^3/6 + \dots, K\alpha s^3/6 + \dots).$$

Arvestades vaid koordinaatide pealikmeid, moodustame nn.
 lähendava joone

$$\tilde{\gamma}(s) = (s, Ks^2/2, K\alpha s^3/6),$$

mis annab joonest $\gamma(s)$ ligikaudse ettekujutuse.

Joone $\tilde{\gamma}(s)$ kolm projektsiooni
 vastavalt kooldumis-, normaali-
 ja sirgestustasandile on para-
 bool, poolkuupparabool ja
 kuupparabool (joonisel $\alpha > 0$).

Jean Gaston Darboux, prantsuse matemaatik, 1842 - 1917.

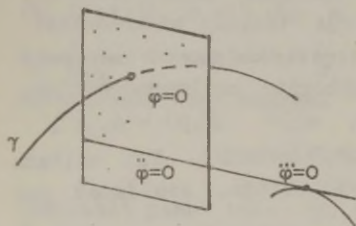
Jean Frédéric Frenet, prantsuse matemaatik, 1816 - 1900.

Uurime 7.1.7 eeskujul ka funktsiooni $\varphi = \frac{1}{2}(r - \gamma(s))^2$.
 Leiame tuletised

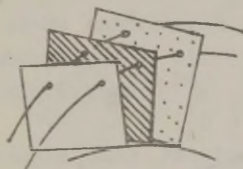
$$\dot{\varphi} = -(r - \gamma, \tau), \quad \ddot{\varphi} = 1 - K(r - \gamma, \nu),$$

$$\ddot{\varphi} = (r - \gamma, K^2 \tau - K\nu - K\alpha\beta).$$

Olgu $r = \gamma + x\tau + y\nu + z\beta$. Kui $\dot{\varphi} = 0$, siis $x = 0$; see määrab normaaltasandi. Kui $\dot{\varphi} = \ddot{\varphi} = 0$, siis $x = 0, 1 - Ky = 0$;

Normaaltasand mahib tasanduva

saame sirge

$$r = \gamma + \frac{1}{K} \nu + z\beta,$$

mis on normaaltasandi karakteristikuks. Kui $\dot{\varphi} = \ddot{\varphi} = \ddot{\varphi} = 0$, siis $Kz\beta + \frac{K}{K} = 0$ ja $z = -\frac{K}{2K^2}$.

Karakteristikul fikseerub punkt.

Normaaltasand mahib tasanduva pinna jasee punkt liigub piki selle tagasipoordeserva, mida nimetatakse joone $\gamma(s)$ ruumiliseks evoluudiviks. Joon $\gamma(s)$ ise on oma ruumilise evoluudivi kooldumistasandite ortogonaalne trajektor (e. ruumiline evolvent).

7.3. Võtame veel kord vaatlusele funktsiooni

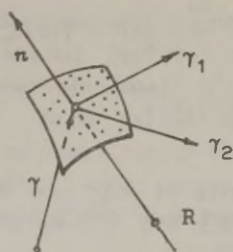
$$\varphi = \frac{1}{2}(r - \gamma)^2,$$

kuid eeldame nüüd, et γ on kahe muutuja u ja v vektorfunktsioon. Vektor r jääb endiselt xyz -ruumi suvalise punkti M kohavektoriks. Arvutame funktsiooni φ esimest ja teist järku osatuletised u ja v järgi, kasutades tähistusi punktist 3.1, lk. 15:

$$\varphi_{1i} = (r - \gamma, \gamma_{1i}), \quad \varphi_{1j} = -(\gamma_{1i}, \gamma_{1j}) + (r - \gamma, \gamma_{1j}).$$

Kuna me tahame, et tegemist oleks immersiooniga $(u, v) \mapsto \gamma$, siis ilmselt $\gamma_1 \neq \gamma_2$, vt. 3.5.5, lk. 19. Parameetrite u ja v muutudes määrab vektorfunktsioon γ pinna. Osatuletised γ_{1i} ja

γ_2 on pinna puutujavektorid ning
 $n = \frac{\gamma_1 \times \gamma_2}{|\gamma_1 \times \gamma_2|}$ on normaali ühikvektor. Viime sisse tähistused

$$g_{1j} = (\gamma_1, \gamma_j), \quad h_{1j} = (n, \gamma_{1j}).$$

Suurused g_{1j} ja h_{1j} moodustavad kaks sümmeetrilist maatriksit.

Neile vastavad kaks ruutvormi,

mida nimetatakse pinna *estmeseks* ja *teiseks ruutvormiks*. Objekti (g_{1j}) nimetatakse pinna *meetriliseks tenzoriks*, sest ta võimaldab arvutada puutujavektorite skalaarkorrutisi: nimelt, kui $x = \gamma_1 x^1$ ja $y = \gamma_1 y^1$, siis $(x, y) = g_{1j} x^1 y^j$, millega on määratud *meetrika* puutujatasandil. Kui esitada teist järku osatuletised γ_{1j} vektoritena, avalduvad nad baasis (γ_1, γ_2, n) kujul

$$\gamma_{1j} = \gamma_k^1 \Gamma_{1j}^{1k} + n h_{1j},$$

kus kordajateks on h_{1j} ja Γ_{1j}^{1k} . Viimaseid nimetatakse *Christoffel'i sümbooliteks*. Nad avalduvad vektorite γ_1, γ_{1j} kaudu valemiga $\Gamma_{1j}^{1k} = g^{kl} (\gamma_1, \gamma_{1j})$, kus suurused (g^{kl}) moodustavad maatriksi (g_{kj}) poordmaatriksi, st. $g_{kj} g^{kl} = \delta_j^l$.

Nendest Gaussi nime kandvatest valemitest saab alguse *pinnateooria* ja edaspidi ka nn. *Riemanni geomeetria*.

Urime nüüd funktsiooni φ ekstreemumi tingimusi. Kui $\varphi_1 = \varphi_2 = 0$, siis $r - \gamma \mid n$, st. leidub selline suurus R , et $r = \gamma + Rn$. Kuna R pole fikseeritud, siis viimane vordus kujutab endast normaali vektorvõrrandit. Siit järeldame, et punkti M kauguse ekstremaalväärtuse pinnast võime leida mõttes teda piki normaali, ja nii saamegi ekstremaalväärtuse tingimusel, et hessiaan $|\varphi_{1j}|$ on antud punktis positiivne. Sel juhul $\varphi_{1j} = -g_{1j} + R h_{1j}$ ja hessiaan avaldub kujul

Elwin Bruno Christoffel, saksa matemaatik, 1829 - 1900.

Carl Friedrich Gauss, saksa matemaatik, 1777 - 1855.

Georg Friedrich Bernard Riemann, saksa matemaatik, 1826-1866.

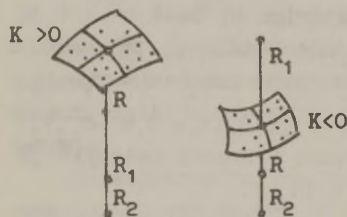
$$\begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{vmatrix} = R^2 \begin{vmatrix} h_{11} & h_{12} \\ h_{12} & h_{22} \end{vmatrix} - R \left[\begin{vmatrix} h_{11} & g_{12} \\ h_{12} & g_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} g_{11} & h_{12} \\ g_{12} & h_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} g_{11} & g_{12} \\ g_{12} & g_{22} \end{vmatrix} \right].$$

Kujutust $(u, v) \mapsto \gamma$ võib korraldada nii, et vektorid γ_1 ja γ_2 moodustaksid pinna puutujatasandil ortonormeeritud baasi (siis $g_{1j} = \delta_{1j}$) ja et see baas oleks pööratud nii, et $h_{12} = 0$. Sellist baasi koos normaalvektoriga n nimetatakse pinna Darboux' teljestikuks. Sel juhul avaldub hessiaan kujul $(h_{11}R - 1)(h_{22}R - 1)$ ehk $h_{11}h_{22}(R - R_1)(R - R_2)$, kus $R_1 = \frac{1}{h_{11}}$, $R_2 = \frac{1}{h_{22}}$. Suurusi $K_1 = \frac{1}{R_1}$ ja $K_2 = \frac{1}{R_2}$ nimetatakse pinna peahõverusteks, aga suurusi

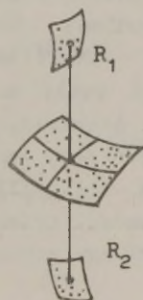
$$K = K_1 K_2 \quad \text{ja} \quad H = K_1 + K_2$$

vastavalt pinna täis- (e. Gaussi) ja keskmiseks hõveruseks. Üldjuhul

$$K = \frac{h_{11}h_{22} - h_{12}^2}{g_{11}g_{22} - g_{12}^2}, \quad H = \frac{h_{11}g_{22} + g_{11}h_{22} - 2g_{12}h_{12}}{g_{11}g_{22} - g_{12}^2}.$$

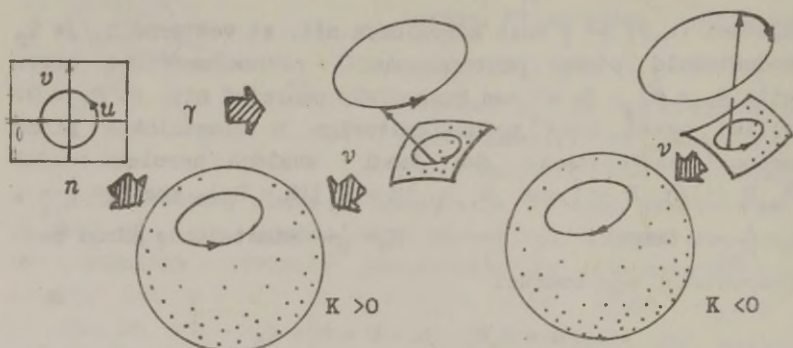

Oletame, et $R_1 < R_2$. Siis võib väita, et $K < 0$ (vastavalt $K > 0$) korral on funktsioonil φ ekstreemum antud punktis parajasti siis, kui $R_1 < R < R_2$ (vastavalt $R < R_1$ või $R_2 < R$).

Normaali $r = \gamma + Rn$ igale punktile vastab funktsiooni $\varphi(u, v)$ singulaarsus Σ^2 , kusjuures kahes nn. fokaalpunktis $r = \gamma + R_1 n$, $l = 1, 2$, tekib singulaarsus Σ^1 , vt. 3.7, lk. 24. Fokaalpunktid moodustavad kaks fokaalpinna, mis on normaalide mahispinnaks.

7.4. Vaatleme vektorfunktsioone $\gamma(u,v)$ ja $n(u,v)$. Esimene neist kujutab uv -tasandi pinnale, teine "ühiksfaarile".

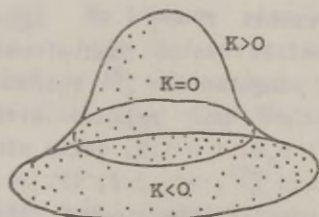

Kuna γ on immersioon, siis võime tulla pinnalt uv -tasandi kaudu otse "ühiksfaarile". Seega on moodustatud Gaussi kujutus $v = n \circ \gamma^{-1}$, mis kujutab pinna "ühiksfaarile". Kuna γ_1, γ_2 on baasivektorite $\vec{i}, \vec{j}$ kujutised $T\gamma$ korral ning n_1, n_2 nende vektorite kujutised Tn korral, siis kujutus Tv kujutab vektorid γ_1, γ_2 vektoreiks n_1, n_2 .

Vektorid n_1 on risti normaalvektoriga n , sest $n^2 = 1$ ja $(n, n_1) = 0$, ja neid on võimalik avaldada baasi γ_1, γ_2 kaudu. Viime läbi arutluse Darboux' teljestikus: kuna $n = \gamma_1 \times \gamma_2$,

siis $n_1 = \gamma_{11} \times \gamma_2 + \gamma_1 \times \gamma_{12} = h_{11} n \times \gamma_2 + h_{12} \gamma_1 \times n = -h_{1j} \gamma_j$. Järelikult, maatriks $(-h_{1j})$ on kujutuse v Jacobi maatriks ja jakobiaaniks on pinna täiskoverus $K = |h_{1j}|$.

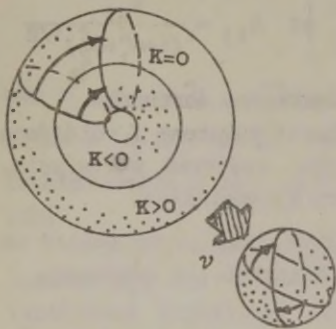
Joont, kus $K = 0$, nimetatakse pinna parabolseks jooneks. Ühel pool parabolset joont, kus $K > 0$, asub elliptiline piirkond, teisel pool, kus $K < 0$, hüperboolne piirkond. Ilmselt on parabolne joon kujutuse v voldijooneks. Elliptilise piirkonna kujutamisel orientatsioon ei muutu, hüperboolse piirkonna kujutamisel aga muutub.

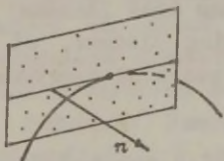
ei muutu, hüperboolse piirkonna kujutamisel aga muutub.

NÄITED.

7.4.1. Tooril on selgelt näha mõlemad piirkonnad. Kujutamisel ν katab toori sfääri kahekordselt (seni, kui toori meridiaan teeb ümber toori telje täispöörde 360° , katab vastav suuringjoon sfääri kahekordselt). Voldijoon tooril koosneb kahest ringjoonest, mis kujutuvad sfäärile tema poolusteks. Kui toori natuke deformeerida, siis need kujutised ei tarvitse olla punktid.

7.4.2. Tasanduva pinna kujutiseks on joon sfääril. Tööpöolest, liikudes piki tasanduva pinna sirgjoonelist moodustajat, mis on ühtlasi tagasipöördeserva puutuja, normaalvektor n oma suunda ei muuda, sest puutujatasandiks kõikides moodustaja punktides on tagasipöördeserva kooldumistasand.

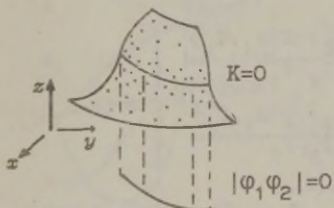
Normaalvektori n suund sõltub kooldumistasandi pöördest ja muutub vaid üleminekul ühelt sirgjooneliselt moodustajalt teisele.

Täiskõverus võrdub nulliga, $K = 0$, sest kujutuse ν astak ruumilise joone korral on 1, tasandilise joone korral aga 0.

7.4.3. Veel üks huvitav näide. Olgu kujutus

$$f: (x, y) \mapsto (\varphi_1, \varphi_2)$$

$$z = \varphi(x, y)$$

maaratud mingi funktsiooni osatuletistega, st. f olgu gradientne kujutus. Vaatleme pinda xyz -ruumis

$$x = u, \quad y = v, \quad z = \varphi(u, v).$$

Lähtudes vektorfunktsioonidest

$$\gamma = (u, v, \varphi), \quad \gamma_1 = (1, 0, \varphi_1), \quad \gamma_2 = (0, 1, \varphi_2), \quad \gamma_1 \times \gamma_2 = (-\varphi_1, -\varphi_2, 1),$$

$$\gamma_{1j} = \varphi_{1j} \frac{\varphi_1 \gamma_1 + \varphi_2 \gamma_2 + \gamma_1 \times \gamma_2}{1 + \varphi_1^2 + \varphi_2^2}, \quad \text{näeme, et } h_{1j} = \frac{\varphi_{1j}}{(1 + \varphi_1^2 + \varphi_2^2)^{1/2}}$$

ja võrdus $|h_{1j}| = 0$ e. $K = 0$ on samaväärne võrdusega $|\varphi_{1j}| = 0$ e. $|\varphi_1, \varphi_2| = 0$. See tähendab, et kujutuse f voldijoon ja paraboolne joon vaadeldaval pinnal vastavad üksteisele, nimelt, esimene on teise projektsioon xy -tasandile.

7.5. Kuidas leida parve mähisjoont, kui parve jooned on antud parameetriliste võrranditega? Moistkem, et süsteemis

$$\begin{cases} x = x(s, t) \\ y = y(s, t) \end{cases}$$

on s parve parameeter, st. iga fikseeritud s korral liigume t muutudes piki üht parve joont. Võtame kaks lähedast joont vastavalt parameetritele s_1 ja s_2 ning oletame, et nende joonte lõikepunkt on esimesel joonel määratud väärtusega t_1 ja teisel joonel väärtusega t_2 . Siis

$$x(s_1, t_1) = x(s_2, t_2), \quad y(s_1, t_1) = y(s_2, t_2)$$

ja kehtivad võrdused

$$\begin{cases} \frac{x(s_2, t_2) - x(s_1, t_2)}{s_2 - s_1} \cdot \frac{1}{t_2 - t_1} + \frac{x(s_1, t_2) - x(s_1, t_1)}{t_2 - t_1} \cdot \frac{1}{s_2 - s_1} = 0 \\ \frac{y(s_2, t_2) - y(s_1, t_2)}{s_2 - s_1} \cdot \frac{1}{t_2 - t_1} + \frac{y(s_1, t_2) - y(s_1, t_1)}{t_2 - t_1} \cdot \frac{1}{s_2 - s_1} = 0. \end{cases}$$

Siit järeldame, et süsteemi determinant võrdub nulliga:

$$\begin{vmatrix} \frac{x(s_2, t_2) - x(s_1, t_2)}{s_2 - s_1} & \frac{x(s_1, t_2) - x(s_1, t_1)}{t_2 - t_1} \\ \frac{y(s_2, t_2) - y(s_1, t_2)}{s_2 - s_1} & \frac{y(s_1, t_2) - y(s_1, t_1)}{t_2 - t_1} \end{vmatrix} = 0.$$

Minnes üle piirväärtustele $s_2 \rightarrow s_1$, $t_2 \rightarrow t_1$ ning eeldades

funktsioonide x ja y diferentseeruvust, saame võrrandi

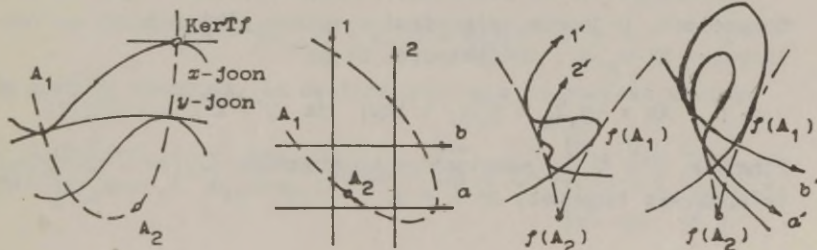
$$\begin{vmatrix} x_1 & x_2 \\ y_1 & y_2 \end{vmatrix} = 0,$$

kus x_1, x_2 ja y_1, y_2 on funktsioonide x ja y vastavad osatuletised s ja t järgi. Teist järku determinant $\begin{vmatrix} x_1 & x_2 \\ y_1 & y_2 \end{vmatrix}$ on funktsioonide x ja y jakobiaan ja me tähistame teda lihtsalt $|xy|$.

Niisiis võime kõnelda kujutuse $f:(s,t) \mapsto (x,y)$ voldijoonest A_1 , mis on antud st -tasandil võrrandiga $|xy| = 0$ ja voldijoon kujutisest $f(A_1)$ xy -tasandil, mis ongi otsitav mähisjoon.

Kirjeldame seda olukorda lähemalt. Nimetame funktsiooni φ nivoojooni lühidalt φ -joonteks sõltumata sellest, kas funktsioon on antud st - või xy -tasandil. Näiteks, st -tasandil on antud tavalised koordinaatfunktsioonid s ja t ning neile vastavad s - ja t -jooned; xy -tasandil võime näha nende kujutisi. Samuti on xy -tasandil antud koordinaatfunktsioonid $\bar{x}$ ja $\bar{y}$, mis on seotud funktsioonidega x ja y järgmiselt: $x = \bar{x} \circ f$, $y = \bar{y} \circ f$, vt. märkus 3.1, lk. 15 ja ka 5.2, lk. 41. Voldijoonel A_1 toimub x -joonte puutumine y -joontega, sest $|xy| = 0$ tähendab, et $\text{grad}x \perp \text{grad}y$. Seejuures kujutuse igas A_1 punktis määrab x -joone ja y -joone ühine puutuja Tf tuuma e. $\text{Ker}Tf$, sest Jacobi maatriks annuleerib nende joonte puutujavektorid:

$$\begin{pmatrix} x_1 & x_2 \\ y_1 & y_2 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x_2 \\ -x_1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_1 & x_2 \\ y_1 & y_2 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} y_2 \\ -y_1 \end{pmatrix} = 0.$$

Esimesel joonisel on kujutatud voldijoon A_1 , millel x - ja y -jooned puutuvad. Teisel joonisel on kujutatud 3-jooned 1, 2 ja t -jooned a , b , kolmandal ja neljandal näeme nende võimalikke kujutisi joone $f(A_1)$ suhtes. Paneme tähele, et kõik vektorid kujutuvad joone A_1 punktides joone $f(A_1)$ puutujavektoreiks, sest Tf astak on 1.

Uurime ka $|xy|$ -jooni 3 t -tasandil. Nende puutujavektorid kujutuvad xy -tasandile:

$$\begin{pmatrix} |xy|_2 \\ -|xy|_1 \end{pmatrix} \mapsto \begin{pmatrix} x_1 & x_2 \\ y_1 & y_2 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} |xy|_2 \\ -|xy|_1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} |x|xy|| \\ |y|xy|| \end{pmatrix}.$$

Olles voldijoonel A_1 tuleb arvestada tingimust $|xy| = 0$. Lihtne arvutus (mille jätame lugejale!) näitab, et siis

$$|x|xy|| = \frac{y_1}{x_1} (x_1^2 + x_2^2)^{3/2} \lambda, \quad |y|xy|| = \frac{x_1}{y_1} (y_1^2 + y_2^2)^{3/2} \lambda,$$

kus

$$\lambda = \frac{\begin{vmatrix} x_{11} & x_{12} & x_1 \\ x_{12} & x_{22} & x_2 \\ x_1 & x_2 & 0 \end{vmatrix}}{(x_1^2 + x_2^2)^{3/2}} - \frac{\begin{vmatrix} y_{11} & y_{12} & y_1 \\ y_{12} & y_{22} & y_2 \\ y_1 & y_2 & 0 \end{vmatrix}}{(y_1^2 + y_2^2)^{3/2}}.$$

Järelikult, joone $f(A_1)$ puutujavektor, mis on saadud joone A_1 puutujavektori kujutisena, on võrdeline suurusega λ . Võrdus $\lambda = 0$ määrab voldijoonel A_1 iseärase(d) punkti(d) A_2 , mille kujutis(ed) $f(A_2)$ osutub (-vad) joone $f(A_1)$ iseäraseks (-teks) punktiks (-deks).

Moistagi on see kooskõlas "oelduga" punktis 3.6, lk. 21. Toepoolest, y -joonte valgustamine toimub piki x -jooni e. vektorvälja $X(-x_2, x_1)$ trajektoore. Seega

$$y' = Xy = -y_1 x_2 + y_2 x_1 = |xy| \quad \text{ja} \quad y'' = X^2 y = |x|xy||.$$

Tingimus $y' = 0$ on samaväärne tingimusega $|xy| = 0$ ja $y'' = 0$ täiendavalt tähendab, et $\lambda = 0$.

NÄIDE. Pakub huvi kujutus

$$r(s, t) = r + r_1 s + r_2 t + \frac{1}{2} (r_{11} s^2 + 2r_{12} st + r_{22} t^2),$$

kus $r, r_1, r_2, r_{11}, r_{12}, r_{22}$ on mingid fikseeritud vektorid xy -tasandil, e. koordinaatides

$$\begin{cases} x = u + u_1 s + u_2 t + \frac{1}{2} (u_{11} s^2 + 2u_{12} st + u_{22} t^2) \\ y = v + v_1 s + v_2 t + \frac{1}{2} (v_{11} s^2 + 2v_{12} st + v_{22} t^2). \end{cases}$$

Ilmselt kujutuvad s -jooned paraboolideks. Tegemist on paraboolide parvega xy -tasandil ja küsimus seisneb selle parve mahisjoone leidmises. Üldjuhul on voldijooneks A_1 st -tasandil teist järku kõver ja tema kujutist $f(A_1)$ pole xy -tasandil lihtne kirjeldada. Toome vaid kolm erijuhtu A, B, C.

A. Olgu $r = r_1 = r_2 = 0$. Siis

$$\begin{cases} x = \frac{1}{2} (u_{11} s^2 + 2u_{12} st + u_{22} t^2) \\ y = \frac{1}{2} (v_{11} s^2 + 2v_{12} st + v_{22} t^2). \end{cases}$$

Viime sisse tähistused

$$\lambda = \begin{vmatrix} u_{12} & u_{22} \\ v_{12} & v_{22} \end{vmatrix}, \quad \mu = \begin{vmatrix} u_{22} & u_{11} \\ v_{22} & v_{11} \end{vmatrix}, \quad \nu = \begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} \\ v_{11} & v_{12} \end{vmatrix},$$

$$D_{11} = \begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} \\ u_{12} & u_{22} \end{vmatrix}, \quad 2D_{12} = \begin{vmatrix} u_{11} & v_{12} \\ u_{12} & v_{22} \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} u_{12} & v_{11} \\ u_{22} & v_{12} \end{vmatrix}, \quad D_{22} = \begin{vmatrix} v_{11} & v_{12} \\ v_{12} & v_{22} \end{vmatrix},$$

ja kasutame invariantide teooriast tuntud *sistiigiat* (ingl. *syzygy*, sks. *syzygite*)

$$D_{22} x^2 - 2D_{12} xy + D_{11} y^2 + \frac{1}{4} |xy|^2 = 0.$$

On huvitav veenduda, et selline sistiigia tõepoolest kehtib:

$$|xy| = \begin{vmatrix} u_{11}s + u_{12}t & u_{12}s + u_{22}t \\ v_{11}s + v_{12}t & v_{12}s + v_{22}t \end{vmatrix} = \nu s^2 - \mu st + \lambda t^2 = \begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} & u_{22} \\ v_{11} & v_{12} & v_{22} \\ t^2 & -st & s^2 \end{vmatrix},$$

$$|xy|^2 = \frac{1}{2} \begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} & u_{22} \\ v_{11} & v_{12} & v_{22} \\ t^2 & -st & s^2 \end{vmatrix} \cdot \begin{vmatrix} u_{22} & v_{22} & s^2 \\ -2u_{12} & -2v_{12} & 2st \\ u_{11} & v_{11} & t^2 \end{vmatrix} = 4 \begin{vmatrix} D_{11} & D_{12} & x \\ D_{12} & D_{22} & y \\ x & y & 0 \end{vmatrix} =$$

$$= -4(D_{11}y^2 - 2D_{12}xy + D_{22}x^2).$$

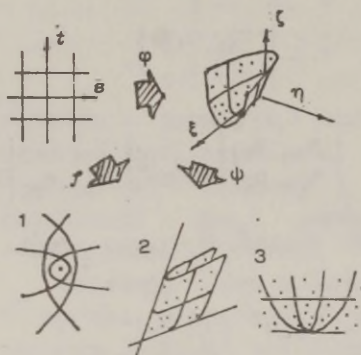
Pealegi on lihtne kontrollida, et

$$\mu^2 - 4\lambda\nu = 4(D_{12}^2 - D_{11}D_{22}).$$

Selgem on $\tilde{m}$ oista kujutust f , kui esitada ta kahe kujutuse φ ja ψ kompositsioonina $f = \psi\varphi$:

$$\begin{pmatrix} s \\ t \end{pmatrix} \xrightarrow{\varphi} \begin{pmatrix} \xi \\ \eta \\ \zeta \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} s^2/2 \\ st \\ t^2/2 \end{pmatrix} \xrightarrow{\psi} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} u_{11}\xi + u_{12}\eta + u_{22}\zeta \\ v_{11}\xi + v_{12}\eta + v_{22}\zeta \end{pmatrix}.$$

Kujutus φ kerib st -tasandi kahekordselt $\xi\eta\zeta$ -ruumi koonuse $\eta^2 - 4\xi\zeta = 0$ $\tilde{u}$ hele kattelale ja lineaar-kujutus ψ projekteerib $\xi\eta\zeta$ -ruumi koos koonusega xy -tasandile. Projekteerimine toimub vektori (λ, μ, ν) sihis, mis $\tilde{m}$ aarab ka kujutuse ψ tuuma e. $\text{Ker}\psi$. On kolm $\tilde{v}$ oimalust:

- 1) $\mu^2 - 4\lambda\nu < 0$, $\text{Ker}\psi$ on koonuse sees; st -tasand katab kahekordselt xy -tasandi; voldijooneks A_1 on kaks imaginaarset sirget;
- 2) $\mu^2 - 4\lambda\nu > 0$, $\text{Ker}\psi$ on väljaspool koonust; voldijoon A_1 ja ka kujutis $f(A_1)$ koosneb kahest reaalsest sirgest; st -tasand, murtuna neljaks piki sirgeid A_1 , katab neljakordselt sirgete $f(A_1)$ moodustatud nurga sise-

piirkonna; sirged $f(A_1)$ on parabolide parve $\tilde{m}$ ahisjooneks xy -tasandil;

- 3) $\mu^2 - 4\lambda\nu = 0$, $\text{Ker}\psi$ on koonusel; voldijoon A_1 ja kujutis $f(A_1)$ on sirged; st -tasand murdub piki sirget A_1 pooleks ning katab kahekordselt pooltasandi $\tilde{u}$ hel pool sirget $f(A_1)$.

B. Süsteemi

$$\begin{cases} x = u_1 s + u_2 t \\ y = \frac{1}{2} (v_{11} s^2 + 2v_{12} st + v_{22} t^2) \end{cases}$$

korral voldijoon A_1 on sirgjoon

$$\begin{vmatrix} u_1 & u_2 \\ v_{11} & v_{12} \end{vmatrix} s + \begin{vmatrix} u_1 & u_2 \\ v_{12} & v_{22} \end{vmatrix} t = 0$$

ja kujutis $f(A_1)$ parabool

$$D_{22}x^2 + 2By = 0,$$

kus $B = \begin{vmatrix} v_{11} & v_{12} & u_1 \\ v_{12} & v_{22} & u_2 \\ u_1 & u_2 & 0 \end{vmatrix}$. See on järeldus sisiigiast

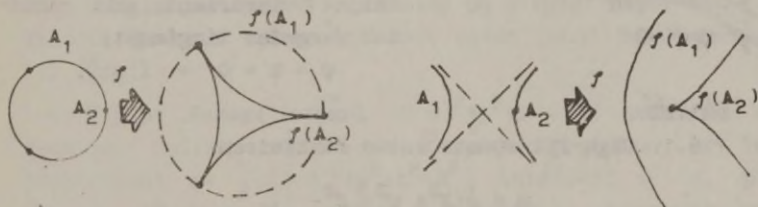
$$D_{22}x^2 + 2By + |xy|^2 = 0,$$

mida on ka kerge kontrollida. Järelikult, st -tasand, murtuna piki sirgjoont A_1 pooleks, katab kahekordselt xy -tasandi piirkonna ühel pool parabooli $f(A_1)$.

C. Huvitavad on kaks järgmist kujutust

$$\begin{cases} x = \frac{1}{2}(s^2 + t^2) + \varepsilon s \\ y = st - \varepsilon t, \end{cases}$$

kus $\varepsilon \in \mathbb{R}$. Sõltuvalt määrgist on voldijooneks A_1 kas ringjoon $s^2 + t^2 = \varepsilon^2$ või hüperbool $s^2 - t^2 = \varepsilon^2$. Ringjoonel on kolm kortsupunkti $(\varepsilon, 0)$ ja $(-\frac{\varepsilon}{2}, \pm \frac{\sqrt{3}}{2}\varepsilon)$, hüperboolil vaid üks $(\varepsilon, 0)$.

Ringjoont ja tema kujutist on võimalik esitada parameetriliste võrranditega:

$$\begin{cases} s = \varepsilon \cos \tau \\ t = \varepsilon \sin \tau, \end{cases} \quad \begin{cases} x = \frac{1}{2} \varepsilon^2 (\cos 2\tau + 2\cos \tau) \\ y = \frac{1}{2} \varepsilon^2 (\sin 2\tau - 2\sin \tau). \end{cases}$$

Kujutiseks $f(A_1)$ on nn. Steineri kõver, mis tekib ringjoone mingi punkti jäljena selle veeremisel mööda teise ringjoone sisekülge tingimusel, et raadiuste suhe oleks 1:3. Hüperbooli ja selle kujutist on samuti võimalik esitada parameetriliste võrranditega

$$\begin{cases} s = \pm \varepsilon \operatorname{ch} \tau \\ t = \pm \varepsilon \operatorname{sh} \tau, \end{cases} \quad \begin{cases} x = \frac{1}{2} \varepsilon^2 (\operatorname{ch} 2\tau \pm 2\operatorname{ch} \tau) \\ y = \frac{1}{2} \varepsilon^2 (\operatorname{sh} 2\tau \mp 2\operatorname{sh} \tau). \end{cases}$$

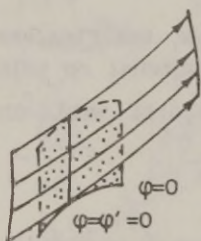
Siin vastavad ülemised märgid ühele, alumised teisele hüperbooli harule.

Lahendamist ootab ülesanne: leida sisiigia, millest tuleneksid kõik erijuhud, nii A, B kui C.

7.6. Veidi teistsuguseks kujuneb olukord mähkijate leidmisel, kui pinna (joone) liikumist põhjustab vektorväli X, või vastav voog $\alpha_t = \operatorname{expt} X$. Kui, näiteks, pind on antud võrrandiga $\varphi = 0$, siis võrrand $\varphi \cdot \alpha_t = 0$ määrab pinnaparve, kus t on parve parameeter. Võrrand $\varphi' = 0$, kus $\varphi' = X\varphi = (\varphi \cdot \alpha_t)'_{t=0}$, määrab pinnal $\varphi = 0$ karakteristiku.

Mähispind koosneb pinda $\varphi = 0$ puudutavatest vektorvälja X trajektooridest ja tema võrrandiks on $I = 0$, kus I on vektorvälja X invariant, mis rahuldab järgmist tingimust:

$$\varphi = \varphi' = 0 \Rightarrow I = 0.$$

NÄITED.

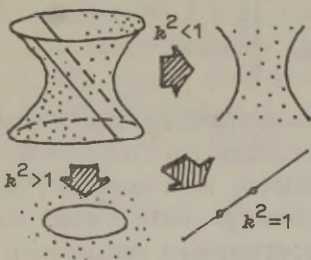
7.6.1. Olgu xyz -ruumis antud funktsioon

$$\varphi = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 - z^2 - 1).$$

Jakob Steiner, šoti matemaatik, 1796 - 1863.

Võrrand $\varphi = 0$ määrab ühekattelise hüperboloidi. Vektorväli $X(1,0,k)$ põhjustab selle hüperbooli liikumise,

vt. 4.5.1, lk. 35. Tekib pinnaparv. Kuna $\varphi'' = 0$, siis sobivaks invariandiks on $(\varphi')^2 - 2\varphi\varphi''$. Arvestades, et $\varphi' = x - kz$, $\varphi'' = 1 - k^2$, saame mähispinna võrrandiks $(x - kz)^2 - (x^2 + y^2 - z^2 - 1)(1 - k^2) = 0$ e. teisendatud kujul $(1 - y^2)(1 - k^2) + (kx - z)^2 = 0$. Selleks on elliptiline ($k^2 > 1$) või hüperboolne ($k^2 < 1$) silinder, või tasand ($k^2 = 1$).

Paneme tähele, et suurused $U = kx - z$ ja $V = y$ on vektorvälja X invariandid. Kujutus

$$\pi: (x, y, z) \mapsto (U, V)$$

projekteerib xyz -ruumi piki vektorvälja X trajektoore UV -tasandile.

Kui kujutada hüperboloidi valgustamist piki vektorvälja X trajektoore, siis silinder heidab ekraanile, milleks on UV -tasand, hüperboloidi varju. Varju piirdeks on joon

$$\frac{U^2}{k^2 - 1} + V^2 = 1.$$

Olenevalt kiirte kallakust, saame ellipsi ($k^2 > 1$) või hüperbooli ($k^2 < 1$). Kui suurus k^2 kasvades ületab vaartuse 1, toimub UV -tasandil nn. bifurkatsioon: hüperbooli harud langevad V -teljele kiirteks $(-\infty, -1]$ ja $[1, +\infty)$ ning samal hetkel avaneb lõik $[-1, +1]$ ellipsiks.

7.6.2. Olgu xyz -ruumis antud vektorväli $X(y, z, 0)$. Leiame tasandi $x=0$ mähispinna, kui ta hakkab liikuma voo a_t mõjul. Kuna $\varphi = x$, $\varphi' = y$, $\varphi'' = z$ ja $\varphi''' = 0$, siis sobivaks invariandiks on jällegi $(\varphi')^2 - 2\varphi\varphi''$. Mähispinnaks on koonus $y^2 - 2xz = 0$.

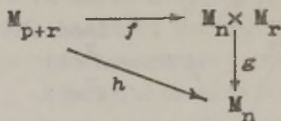
Margime, et parve võrrandiks on $x - ty + zt^2/2 = 0$, vt. 4.2.7, lk. 32, ja sama tulemuseni võib antud juhul tulla ka skeemi 7.2 järgi.

7.6.3. Paneme sfaari $(x-a)^2 + y^2 + z^2 = R^2$ pöörlema ümber z -telje. Selleks võtame vektorvälja $X(-y, x, 0)$ ja leiame funktsiooni $\varphi = \frac{1}{2}[(x-a)^2 + y^2 + z^2 - R^2]$ tuletised $\varphi' = ay$, $\varphi'' = ax$, $\varphi''' = -ay$. Näeme, et $\varphi''' + \varphi' = 0$. Sobivaks invariandiks on

$(\varphi')^2 + (\varphi'')^2 - (\varphi'' + \varphi)^2$. Mähispinnaks on toor

$$4\alpha^2(x^2 + y^2) - (x^2 + y^2 + z^2 + \alpha^2 - R^2)^2 = 0.$$

7.7. Vaatleme kommutatiivset diagrammi

kus M_{p+r} , M_n ja M_r on vastavate dimensioonidega muutkonnad, f on immersioon ja g on tavaline projektsioon $(u, v) \mapsto u$, kus $u \in M_n$ ja $v \in M_r$. Kuna f on immersioon, siis kujutis $f(M_{p+r})$ on ruumis $M_n \times M_r$ $(p+r)$ -mootmeline pind ja selle lõiked tasanditega $v = \text{const}$ moodustavad, projekteerudes muutkonnale M_n , seal p -mootmeliste pindade r -parameetrilise parve.

R.Thomi vaatevinklist seisneb mähkijate teooria kujutuse $h = g \circ f$ singulaarsuste uurimises.

§ 8. Diferentsiaalinvariandid

Suurused nagu joone kõverus ja vääne, pinna täis-, keskmine ja peakõverused on vastavate kujutuste nn. diferentsiaalinvariandid, vt. lk. 26. Nagu eespool öeldud, algab kujutuse lokaalne uurimine diagrammist

$$\begin{array}{ccc} A & \xrightarrow{f} & B \\ a \downarrow & & \downarrow b \\ \tilde{A} & \xrightarrow{\tilde{f}} & \tilde{B} \end{array} \quad (1)$$

ja seostest, mis tulenevad võrdusest $\tilde{f}a = bf$, vt. lk.16

$$\begin{aligned} \tilde{f}_j^a a_1^j &= b_\beta^a f_1^\beta \\ \tilde{f}_{kl}^a a_1^k a_j^l + \tilde{f}_{ij}^a a_1^k &= b_{\beta\gamma}^a f_1^\beta f_j^\gamma + b_\beta^a f_{ij}^\beta. \end{aligned} \quad (2)$$

. . . . .

Näitame, et nimetatud diferentsiaalinvariante on võimalik tuletada seostest (2).

8.1. Olgu M_1 1-mõõtmeline muutkond e. tavaline arvtelg, kus on lubatud parameetri teisendused α , ja M_2 2-mõõtmeline eukleidiline tasand, millel on lubatud tavalised liikumised β . Liikumiste Jacobi maatriksid on teatavasti ortogonaalmaatriksid. Immersiooni $F: M_1 \rightarrow M_2$ korral annab diagramm (1) seosed (2), kus ladina indeksid omavad ühtainust väärtust 1, seetõttu $\alpha_i^j, \alpha_{ij}^k$ asemel kirjutame lihtsalt α', α'' , kreeka indeksid aga omavad väärtusi 1, 2. Maatriks (b_β^α) on konstantne ortogonaalmaatriks, st. $b_\alpha^\gamma b_\beta^\gamma = \delta_{\alpha\beta}$, $|b_\beta^\alpha| = 1$ ja $b_{\alpha\beta}^\gamma = 0$. Lahti kirjutatuna

$$\begin{aligned} \tilde{f}_1^1 \alpha' &= b_1^1 f_1^1 + b_2^1 f_1^2 \\ \tilde{f}_1^2 \alpha' &= b_1^2 f_1^1 + b_2^2 f_1^2 \\ \tilde{f}_{11}^1 (\alpha')^2 + \tilde{f}_1^1 \alpha'' &= b_1^1 f_{11}^1 + b_2^1 f_{11}^2 \\ \tilde{f}_{11}^2 (\alpha')^2 + \tilde{f}_1^2 \alpha'' &= b_1^2 f_{11}^1 + b_2^2 f_{11}^2. \end{aligned}$$

Järgnevad seosed meid siin ei huvita. Saadud süsteemi võib esitada ühe maatriksiga

$$\begin{bmatrix} \tilde{f}_1^1 \alpha' & \tilde{f}_{11}^1 (\alpha')^2 + \tilde{f}_1^1 \alpha'' \\ \tilde{f}_1^2 \alpha' & \tilde{f}_{11}^2 (\alpha')^2 + \tilde{f}_1^2 \alpha'' \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} b_1^1 & b_2^1 \\ b_1^2 & b_2^2 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} f_1^1 & f_{11}^1 \\ f_1^2 & f_{11}^2 \end{bmatrix}.$$

Arvutades determinandid vasakult ja paremalt, saame

$$\begin{vmatrix} \tilde{f}_1^1 & \tilde{f}_{11}^1 \\ \tilde{f}_1^2 & \tilde{f}_{11}^2 \end{vmatrix} \cdot (\alpha')^3 = \begin{vmatrix} f_1^1 & f_{11}^1 \\ f_1^2 & f_{11}^2 \end{vmatrix}.$$

Samuti märkame, et kehtib seos

$$[(\tilde{f}_1^1)^2 + (\tilde{f}_1^2)^2] \cdot (\alpha')^2 = (f_1^1)^2 + (f_1^2)^2.$$

Järelikult kaks suurust

$$P = \begin{vmatrix} f_1^1 & f_1^2 \\ f_{11}^1 & f_{11}^2 \end{vmatrix} \quad \text{ja} \quad Q = (f_1^1)^2 + (f_1^2)^2$$

ei sõltu liikumistest b , kuid muutuvad parameetri teisendusel a :

$$\tilde{P}(a')^3 = P, \quad \tilde{Q}(a')^2 = Q.$$

Suurus

$$K = \frac{P}{Q^{3/2}}$$

jääb aga üleminekul $f \mapsto \tilde{f}$ muutumatuks e. invariantseks. See invariant ongi joone $F(M_1)$ kõverus. Tõepoolest, olgu joon $F(M_1)$ antud parameetriliste võrranditega $x = x(t)$, $y = y(t)$; siis sümboolitele $f^1, f^2, f_1^1, f_1^2, f_{11}^1, f_{11}^2$ vastavad $x, y, \dot{x}, \dot{y}, \ddot{x}, \ddot{y}$ ja $P = \begin{vmatrix} \dot{x} & \dot{y} \\ \ddot{x} & \ddot{y} \end{vmatrix}$, $Q = \dot{x}^2 + \dot{y}^2$. Seega $\frac{P}{Q^{3/2}}$ on sama kõverus, millest sai koneldud eespool, vt. lk. 59.

8.2. Kui joon on eukleidilisel tasandil M_2 antud funktsiooni φ nivoojoonena, siis on olukord teine. Vaatleme submersiooni $\tilde{\varphi}: M_2 \rightarrow M_1$, kus M_2 on samasugune eukleidiline tasand, nagu eelmises punktis, ja M_1 on mingi ühemõõtmeline muutkond, kus on lubatud parameetri teisendused c . Diagrammi (1) asemel on teine diagramm

$$\begin{array}{ccc} B & \xrightarrow{\varphi} & C \\ b \downarrow & & \downarrow c \\ \tilde{B} & \xrightarrow{\tilde{\varphi}} & \tilde{C} \end{array} \quad (3)$$

ja sellest tulenevad teistsugused seosed

$$\begin{aligned} \tilde{\varphi}_\beta d_\alpha^\beta &= c' \varphi_\alpha \\ \tilde{\varphi}_{\lambda\mu} d_\alpha^\lambda d_\beta^\mu &= c'' \varphi_\alpha \varphi_\beta + c' \varphi_{\alpha\beta}; \end{aligned} \quad (4)$$

osatuletistel $\varphi_\alpha, \tilde{\varphi}_\alpha, \varphi_{\alpha\beta}, \tilde{\varphi}_{\alpha\beta}$ on ära jäetud ülemine indeks, sest ta omab ühtainust väärtust, ühemuutuja funktsiooni c tuletised on aga tähistatud nagu tavaliselt c', c'' . Lähtudes

seostest (4), moodustame maatriksvõrduse

$$(\tilde{s}\tilde{\varphi}_{\lambda\mu} + t\tilde{\varphi}_{\lambda}\tilde{\varphi}_{\mu} + \delta_{\lambda\mu}) \delta_{\alpha}^{\lambda} \delta_{\beta}^{\mu} = sc' \varphi_{\alpha\beta} + [sc'' + t(c')^2] \varphi_{\alpha}\varphi_{\beta} + \delta_{\alpha\beta}$$

ja arvutame determinandid vasakult ja paremalt. Selleks viime sisse tähistused

$$L = \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{vmatrix}, \quad M = \varphi_{11} + \varphi_{22}, \quad S = \varphi_1^2 + \varphi_2^2, \quad T = - \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_2 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix}$$

ja analoogiliselt $\tilde{L}$, $\tilde{M}$, $\tilde{S}$, $\tilde{T}$. Vasakult saame

$$\begin{vmatrix} \tilde{s}\tilde{\varphi}_{11} + t\tilde{\varphi}_1^2 + 1 & \tilde{s}\tilde{\varphi}_{12} + t\tilde{\varphi}_1\tilde{\varphi}_2 \\ \tilde{s}\tilde{\varphi}_{12} + t\tilde{\varphi}_1\tilde{\varphi}_2 & \tilde{s}\tilde{\varphi}_{22} + t\tilde{\varphi}_2^2 + 1 \end{vmatrix} = s^2\tilde{L} + st\tilde{T} + s\tilde{M} + t\tilde{S} + 1,$$

paremalt sama reegli järgi

$$(sc')^2L + sc' [sc'' + t(c')^2]T + sc'M + [sc'' + t(c')^2]S + 1 = s^2c'(c'L + c''T) + st(c')^3T + s(c'M + c''S) + t(c')^2S + 1.$$

Võrreldes mõlemaid pooli, saame neli seost:

$$\begin{aligned} \tilde{L} &= c'(c'L + c''T), & \tilde{T} &= (c')^3T, \\ \tilde{M} &= c'M + c''S, & \tilde{S} &= (c')^2S. \end{aligned} \quad (5)$$

Otsekohe on näha, et suurus $T/S^{3/2}$ ei sõltu ei liikumistest ega parameetri teisendustest c , st. üleminekul $\varphi \mapsto \tilde{\varphi}$ jääb ta muutumatuks e. invariantseks. Näitame, et $-T/S^{3/2}$ on vastava φ -joone kõverus. Selleks esitame uuritava φ -joone immersiooni f tulemusena.

Vaatleme kompositsiooni

$$M_1 \xrightarrow{f} M_2 \xrightarrow{\varphi} M_1,$$

kus $\varphi f = \text{const}$, ja kirjutame välja vastavad seosed osatule-tiste vahel:

$$\begin{cases} \varphi_{\alpha} f_1^{\alpha} = 0 \\ \varphi_{\alpha\beta} f_1^{\alpha} f_1^{\beta} + \varphi_{\alpha} f_{11}^{\alpha} = 0. \end{cases}$$

Esimesest seosest tuleneb

$$\varphi_1 f_1^1 + \varphi_2 f_1^2 = 0 \Rightarrow (f_1^1)^2 + (f_1^2)^2 = \left[\frac{f_1^1}{\varphi_2} \right]^2 (\varphi_1^2 + \varphi_2^2), \quad Q = \left[\frac{f_1^1}{\varphi_2} \right]^2 S,$$

teisest seosest aga saame

$$\varphi_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_1^\beta = \begin{vmatrix} -\varphi_{11} & \varphi_{12} & f_1^2 \\ \varphi_{12} & -\varphi_{22} & f_1^1 \\ f_1^2 & f_1^1 & 0 \end{vmatrix} = - \left[\frac{f_1^1}{\varphi_2} \right]^2 \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_2 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix} = \left[\frac{f_1^1}{\varphi_2} \right]^2 T,$$

$$\varphi_{\alpha} f_{11}^{\alpha} = \frac{\varphi_2}{f_1^1} (f_1^1 f_{11}^2 - f_1^2 f_{11}^1) = \frac{\varphi_2}{f_1^1} P, \quad P = - \left[\frac{f_1^1}{\varphi_2} \right]^3 T,$$

järelikult, $K = \frac{P}{Q^{3/2}} = - \frac{T}{S^{3/2}}.$

Niisiis φ -joone kõverus avaldub valemiga

$$K = \frac{\begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_2 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix}}{(\varphi_1^2 + \varphi_2^2)^{3/2}}.$$

Moistagi võime siit saada ka juba tuntud valemi

$$K = \frac{y''}{(1+y'^2)^{3/2}}, \quad \text{vt. lk. 59, kui võtta } \varphi = y - y(x).$$

Tahelepanu väärrib asjaolu, et suurus λ , vt. 7.5, lk. 78, on x - ja y -joone kõveruste vahe. Kui eespool oli mainitud, et voldipunktides A_1 need jooned puudutavad üksteist, siis nüüd võib lisada, et kortsupunktides A_2 on neil ka ühised kõverused. Pealegi osutub võrdus $\lambda = 0$ nii meetriliseks kui ka kujutuse f topoloogiliseks omaduseks.

NAIDE. Kui $\varphi = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_1x + 2a_2y + a$,

$$\text{siis} \quad K = \frac{I_3 - I_2\varphi}{[(a_{11}x + a_{12}y + a_1)^2 + (a_{12}x + a_{22}y + a_2)^2]^{3/2}},$$

$$\text{kus } I_2 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{12} & a_{22} \end{vmatrix}, \quad I_3 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_1 \\ a_{12} & a_{22} & a_2 \\ a_1 & a_2 & a \end{vmatrix}.$$

Kui palju võib üldse saada sõltumatuid invariante? Arutlegem järgmiselt. Immersiooni korral, vt. 8.1, osales tuletiste $f_1^1, f_1^2, f_{11}^1, f_{11}^2$ teisendamisel kolm parameetrit, s.o. kaks tuletist a', a'' ja üks pöördenurk maatriksist

$$\begin{bmatrix} b_1^1 & b_2^1 \\ b_1^2 & b_2^2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \cos \alpha & -\sin \alpha \\ \sin \alpha & \cos \alpha \end{bmatrix};$$

elimineerides neljast seosest, vt. lk. 85, kolm parameetrit, võisime saada ainult ühe seose, mis näitab ühe invariandi olemasolu. Selleks osutus kõverus $K = \frac{P}{Q^{3/2}}$.

Nüüd, submersiooni korral on osatuletisi viis: $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_{11}, \varphi_{12}, \varphi_{22}$, ja nende teisendamisel seostes (4) osaleb kolm parameetrit, s.o. tuletised c', c'' ja pöördenurk α . Üleminekul seostelt (4) seostele (5) elimineerus maatriks (b_β^α) , st. pöördenurk α . Suurusid L, M, S, T on neli ja nende teisendamisel seostes (5) osaleb kaks parameetrit c', c'' . Nende parameetrite elimineerimisel seostest (5) peaks saama kaks invarianti. Üks neist on leitud, nimelt $\frac{T}{S^{3/2}}$. Teise leiame samuti: kuna $\tilde{M}\tilde{T} - \tilde{L}\tilde{S} = (c')^4(\tilde{M}\tilde{T} - \tilde{L}\tilde{S})$, siis invariantiks osutub suurus

$$\frac{\tilde{M}\tilde{T} - \tilde{L}\tilde{S}}{S^2}. \quad (6)$$

Huvitav on invarianti (6) geomeetriline tõlgendus. Funktsiooni φ gradiendiks on vektorväli $v = (\varphi_1, \varphi_2)$. Jälgime vektori v muutumist nihkel piki φ -joont. Selleks votame φ -joone puutujavektorvälja $\tau = (\varphi_2, -\varphi_1)$, ja diferentseerime komponente φ_1, φ_2 välja τ suhtes. Antud punktis saame vektori $v' = (\varphi_{11}\varphi_2 - \varphi_{12}\varphi_1, \varphi_{12}\varphi_2 - \varphi_{22}\varphi_1)$, mille skalaarruut võrdub suuruselga $\tilde{M}\tilde{T} - \tilde{L}\tilde{S}$. Toepoolest, kuna

$$\begin{aligned} (\varphi_{11} + \varphi_{22})(\varphi_{11}\varphi_2^2 - 2\varphi_{12}\varphi_1\varphi_2 + \varphi_{22}\varphi_1^2) - (\varphi_{11}\varphi_{22} - \varphi_{12}^2)(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) &= \\ &= (\varphi_{11}\varphi_2 - \varphi_{12}\varphi_1)^2 + (\varphi_{12}\varphi_2 - \varphi_{22}\varphi_1)^2. \end{aligned}$$

siis $MT - LS = (v')^2$.

Olgu funktsiooni ψ nivoojooned vektorvalja v trajektoideks. Ilmselt moodustavad φ - ja ψ -jooned tasandil ortogonaalse võrgu, st. $\varphi_1\psi_1 + \varphi_2\psi_2 = 0$. Arvutame ψ -joone kõveruse. Selleks diferentseerime viimast seost mõlema argumendi järgi:

$$\begin{aligned}\varphi_{11}\psi_1 + \varphi_{12}\psi_2 + \psi_{11}\varphi_1 + \psi_{12}\varphi_2 &= 0 \\ \varphi_{12}\psi_1 + \varphi_{22}\psi_2 + \psi_{12}\varphi_1 + \psi_{22}\varphi_2 &= 0.\end{aligned}$$

Esitame tulemuse maatrikskujul:

$$\begin{pmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \psi_1 \\ \psi_2 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \psi_{11} & \psi_{12} \\ \psi_{12} & \psi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \end{pmatrix} = 0,$$

ning arvestades ilmseid seoseid

$$\begin{pmatrix} \psi_1 \\ \psi_2 \end{pmatrix} = \frac{\psi_1}{\varphi_2} \begin{pmatrix} \varphi_2 \\ -\varphi_1 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \end{pmatrix} = \frac{\varphi_2}{\psi_1} \begin{pmatrix} -\psi_2 \\ \psi_1 \end{pmatrix},$$

tuletame seose

$$\begin{aligned}\frac{\psi_1}{\varphi_2} (\varphi_1\varphi_2) \times \begin{pmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \varphi_2 \\ -\varphi_1 \end{pmatrix} + \\ + \left[\frac{\varphi_2}{\psi_1} \right]^2 \cdot (-\psi_2\psi_1) \times \begin{pmatrix} \psi_{11} & \psi_{12} \\ \psi_{12} & \psi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} -\psi_2 \\ \psi_1 \end{pmatrix} &= 0.\end{aligned}$$

Kuna

$$\begin{aligned}\begin{vmatrix} \psi_{11} & \psi_{12} & \psi_1 \\ \psi_{12} & \psi_{22} & \psi_2 \\ \psi_1 & \psi_2 & 0 \end{vmatrix} &= -\psi_{11}\psi_2^2 + 2\psi_{12}\psi_1\psi_2 - \psi_{22}\psi_1^2 = \\ &= -(-\psi_2\psi_1) \times \begin{pmatrix} \psi_{11} & \psi_{12} \\ \psi_{12} & \psi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} -\psi_2 \\ \psi_1 \end{pmatrix} = \\ &= \left[\frac{\psi_1}{\varphi_2} \right]^3 (\varphi_1\varphi_2) \times \begin{pmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \varphi_2 \\ -\varphi_1 \end{pmatrix} =\end{aligned}$$

$$= \left(\frac{\psi_1}{\varphi_2} \right)^3 [(\varphi_{11}\varphi_2 - \varphi_{12}\varphi_1)\varphi_1 + (\varphi_{12}\varphi_2 - \varphi_{22}\varphi_1)\varphi_2] =$$

$$= \left(\frac{\psi_1}{\varphi_2} \right)^3 \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_2 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & -\varphi_1 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix},$$

ja

$$\psi_1^2 + \psi_2^2 = \left(\frac{\psi_1}{\varphi_2} \right)^2 (\varphi_1^2 + \varphi_2^2),$$

siis ψ -joone koveruseks saame

$$K_1 = \frac{T_1}{S^{3/2}}, \text{ kus } T_1 = \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_2 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & -\varphi_1 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix}.$$

Kuna aga $(v', \tau) = T$, $(v', \nu) = T_1$ ja $(v', \tau)^2 + (v', \nu)^2 = (v')^2 \cdot \tau^2 + T^2 + T_1^2 = (v')^2 \cdot S$, siis järelikult

$$\frac{(v')^2}{S^2} = K^2 + K_1^2,$$

st. invariant (6) on koveruste K ja K_1 ruutude summa.

8.3. Vaatleme "immersionsiooni $F: M_2 \rightarrow M_3$, kus M_3 on 3-mootmeline eukleidiline ruum ja M_2 mingi 2-mootmeline muutkond. Kujutist $F(M_2)$ kujutleme 2-mootmelise pinnana ruumis M_3 .

Seosed (2) avalduvad kujul

$$\tilde{f}_j^\alpha a_1^j = b_\beta^\alpha f_1^\beta$$

$$\tilde{f}_{kl}^\alpha a_1^k a_j^l + \tilde{f}_k^\alpha a_{1j}^k = b_\beta^\alpha f_{1j}^\beta \quad (7)$$

(kasitleme neist ainult kahte esimest). Pind oli juba uurimisel punktis 7.3, lk. 71. Nüüd on vektorid γ_1 maaratud osatuletistega f_1^α . Meetrilise tensori (e. esimese ruutvormi) komponentideks on $g_{1j} = f_1^\alpha f_j^\alpha$. Üleminekul $f \mapsto \tilde{f}$ teiseneb meetriline tensor järgmiselt:

$$g_{1j} = \tilde{g}_{kl} a_1^k a_j^l. \quad (8)$$

Seda näeme, arvestades esimest seost (7) ja maatriksi (b_{β}^{α}) ortogonaalsust: $b_{\gamma}^{\alpha} b_{\gamma}^{\beta} = \delta^{\alpha\beta}$. Vastavad determinandid on seotud võrdusega

$$|\mathcal{G}| = |\tilde{\mathcal{G}}| \cdot |a|^2, \quad (9)$$

kus $|a|$ on teisenduse a jakobiaan.

Vottes arvesse, et

$$|\gamma_1 \times \gamma_2|^2 + (\gamma_1, \gamma_2)^2 = \gamma_1^2 \gamma_2^2, \quad |\gamma_1 \times \gamma_2|^2 = \mathcal{G}_{11} \mathcal{G}_{22} - \mathcal{G}_{12}^2 = |\mathcal{G}|$$

ja $(\gamma_1 \times \gamma_2, \gamma_{1j}) = (\gamma_1, \gamma_2, \gamma_{1j})$, esitame teise ruutvormi komponendid kujul

$$h_{1j} = \sqrt{|\mathcal{G}|} (\gamma_1, \gamma_2, \gamma_{1j}).$$

Tuletame seostest (7) võrduse

$$(\gamma_1, \gamma_2, \gamma_{1j}) = |a| \cdot (\tilde{\gamma}_1, \tilde{\gamma}_2, \tilde{\gamma}_{kl}) a_1^k a_j^l$$

ja siit teisendusvalemi

$$h_{1j} = \tilde{h}_{kl} a_1^k a_j^l. \quad (10)$$

Valemid (8) ja (10) annavad tähtsa seose

$$h_{1j} - \lambda \mathcal{G}_{1j} = (\tilde{h}_{kl} - \lambda \tilde{\mathcal{G}}_{kl}) a_1^k a_j^l$$

ja ka võrduse

$$|h_{1j} - \lambda \mathcal{G}_{1j}| = |\tilde{h}_{1j} - \lambda \tilde{\mathcal{G}}_{1j}| \cdot |a|^2, \quad \forall \lambda \in \mathbb{R},$$

millest järeldame, et ruutvõrrandid

$$|h_{1j} - \lambda \mathcal{G}_{1j}| = 0 \quad \text{ja} \quad |\tilde{h}_{1j} - \lambda \tilde{\mathcal{G}}_{1j}| = 0$$

on ekvivalentsed, st. neil on ühesugused lahendid λ_1 ja λ_2 . Definitsiooni kohaselt on võrrandi $|h_{1j} - \lambda \mathcal{G}_{1j}| = 0$ lahendeiks pinna peakõverused: $\lambda_1 = K_1$, $\lambda_2 = K_2$, vt. lk. 73. Järelikult, pinna peakõverused K_1 ja K_2 ning koos nendega keskmine kõverus $H = K_1 + K_2$ ja täiskõverus $K = K_1 K_2$ ei muutu üleminekul $f \mapsto \tilde{f}$.

Nagu näeme, on mängus 15 osatuletist f_1^{α} , f_{1j}^{α} ja 13 parameetrit, s.o. 10 osatuletist a_1^k , a_{1j}^k ja neile lisaks 3 Euleri

nurka, mis määravad teljestiku pöörde ja ka maatriksi (β^{α}). Seega on sõltumatuid invariante $15-13=2$ ning nendeks on kas peakõverused K_1 ja K_2 või keskmine ja täiskõverus H ja K .

8.4. Duaalses vastavuses immersiooniga $F: M_2 \rightarrow M_3$ on submersioon $\phi: M_3 \rightarrow M_1$, kus M_3 on sama 3-mootmeline eukleidiiline ruum ja M_1 mingi 1-mootmeline muutkond. Lähtume diagrammist (3) ja seostest (4), vt. lk. 86, kus kreeka indeksid omavad nüüd väärtusi 1, 2, 3. Seekord on mängus 9 osatuletist φ_{α} , $\varphi_{\alpha\beta}$ ja 5 parameetrit, s.o. 3 Euleri nurka ja 2 tuletist c' , c'' . Tahendab, leidub $9-5=4$ sõltumatut invarianti.

Viime sisse tähistused

$$A = \varphi_{11} + \varphi_{22} + \varphi_{33}, \quad B = \varphi_1^2 + \varphi_2^2 + \varphi_3^2,$$

$$C = \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{13} \\ \varphi_{13} & \varphi_{33} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varphi_{22} & \varphi_{23} \\ \varphi_{23} & \varphi_{33} \end{vmatrix},$$

$$D = - \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_2 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & 0 \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{13} & \varphi_1 \\ \varphi_{13} & \varphi_{33} & \varphi_3 \\ \varphi_1 & \varphi_3 & 0 \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} \varphi_{22} & \varphi_{23} & \varphi_2 \\ \varphi_{23} & \varphi_{33} & \varphi_3 \\ \varphi_2 & \varphi_3 & 0 \end{vmatrix},$$

$$E = \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_{13} \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_{23} \\ \varphi_{13} & \varphi_{23} & \varphi_{33} \end{vmatrix}, \quad F = - \begin{vmatrix} \varphi_{11} & \varphi_{12} & \varphi_{13} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} & \varphi_{23} & \varphi_2 \\ \varphi_{13} & \varphi_{23} & \varphi_{33} & \varphi_3 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & \varphi_3 & 0 \end{vmatrix},$$

ja järgides täpselt valemite (5) saamist, vt. lk. 87, tuleta- me nende suuruste teisendusvalemid

$$\begin{aligned} \tilde{A} &= c'A + c''B, & \tilde{B} &= (c')^2 B, \\ \tilde{C} &= c'(C' + c''D), & \tilde{D} &= (c')^3 D, \\ \tilde{E} &= (c')^2 (c'E + c''F), & \tilde{F} &= (c')^4 F. \end{aligned} \quad (11)$$

Siit näeme otsekohe, et liitsuhted

$$B^{1/2}; D^{1/3}; F^{1/4}$$

ja

Leonhard Euler, šveitsi matemaatik, 1707 - 1783.

$$\left| \begin{array}{cc} A & B \\ C & D \end{array} \right|^{1/4} : \left| \begin{array}{cc} A & B \\ E & F \end{array} \right|^{1/5} : \left| \begin{array}{cc} C & D \\ E & F \end{array} \right|^{1/6}$$

on invariantised ja annavadki 4 sõltumatut invarianti. Neist kaks on submersiooni ϕ kihi keskmine kõverus ja täiskõverus:

$$H = -\frac{D}{B^{3/2}}, \quad K = \frac{F}{B^2}. \quad (12)$$

Et selles veenduda, esitame vaadeldava kihi immersiooni $F: M_2 \rightarrow M_3$ kujutisena. Siis $\varphi_j = \text{const}$ ja kehtivad seosed

$$\begin{aligned} \varphi_\alpha f_1^\alpha &= 0 \\ \varphi_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_j^\beta + \varphi_{\gamma\gamma} f_{1j}^\gamma &= 0. \end{aligned} \quad (13)$$

Esimesest seosest (13) e. süsteemist

$$\begin{cases} \varphi_1 f_1^1 + \varphi_2 f_1^2 + \varphi_3 f_1^3 = 0 \\ \varphi_1 f_2^1 + \varphi_2 f_2^2 + \varphi_3 f_2^3 = 0 \end{cases}$$

ilmeb, et

$$\varphi_1 : \varphi_2 : \varphi_3 = \begin{vmatrix} f_1^2 & f_1^3 \\ f_2^2 & f_2^3 \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} f_1^3 & f_1^1 \\ f_2^3 & f_2^1 \end{vmatrix} : \begin{vmatrix} f_1^1 & f_1^2 \\ f_2^1 & f_2^2 \end{vmatrix}$$

või mingi teguri α täpsusega

$$\varphi_1 = \alpha \begin{vmatrix} f_1^2 & f_1^3 \\ f_2^2 & f_2^3 \end{vmatrix}, \quad \varphi_2 = \alpha \begin{vmatrix} f_1^3 & f_1^1 \\ f_2^3 & f_2^1 \end{vmatrix}, \quad \varphi_3 = \alpha \begin{vmatrix} f_1^1 & f_1^2 \\ f_2^1 & f_2^2 \end{vmatrix},$$

seejuures $B = \alpha^2 |g|$. Siis veel $\varphi_\alpha = B^{1/2} n^\alpha$, $\varphi_\alpha f_{1j}^\alpha = B^{1/2} h_{1j}^\alpha$, ja teine seos (13) annab $\varphi_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_j^\beta + B^{1/2} h_{1j}^\alpha = 0$. Kirjutame välja kaks võrdust

$$g_{1j} = \delta_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_j^\beta, \quad h_{1j} = -B^{-\frac{1}{2}} \varphi_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_j^\beta$$

ja moodustame maatriksi

$$h_{1j} - \lambda g_{1j} = -(B^{-\frac{1}{2}} \varphi_{\alpha\beta} + \lambda \delta_{\alpha\beta}) f_1^\alpha f_j^\beta.$$

Meid huvitab ruutvõrrand $|\tilde{h}_{1j} - \lambda g_{1j}| = 0$, mille lahendeiks on pinna peakõverused K_1 ja K_2 .

Viime läbi väikese algebraise arutluse. Esiteks, meil on tegemist 2. järku ruutmaatriksiga

$$U = (A_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_j^\beta),$$

kus $A_{\alpha\beta} = -B^{-1/2}(\varphi_{\alpha\beta} - \lambda \delta_{\alpha\beta})$. Nagu on teada algebrast, avaldub maatriksi U determinant jälgede $\text{tr}U$ ja $\text{tr}U^2$ kaudu:

$$|U| = \frac{1}{2}(\text{tr}^2 U - \text{tr}U^2),$$

mida võime näha, näiteks, enamtuntud valemist

$$U^2 - \text{tr}U \cdot U + |U| \cdot E = 0$$

(E on ühikmaatriks). Kuna $\text{tr}U = A_{\alpha\beta} f_1^\alpha f_1^\beta$ ja $\text{tr}U^2 = A_{\alpha\beta} A_{\mu\nu} f_1^\alpha f_j^\beta f_j^\mu f_1^\nu$, siis

$$\begin{aligned} 8|U| &= 4A_{\alpha\beta} A_{\mu\nu} (f_1^\alpha f_1^\beta f_j^\mu f_j^\nu - f_1^\alpha f_j^\beta f_j^\mu f_1^\nu) = \\ &= (A_{\alpha\beta} A_{\mu\nu} - A_{\mu\beta} A_{\alpha\nu}) (f_1^\alpha f_j^\mu - f_j^\alpha f_1^\mu) (f_1^\beta f_j^\nu - f_j^\beta f_1^\nu) = \\ &= \frac{1}{x^2} \begin{vmatrix} A_{11} & A_{12} & A_{13} & \varphi_1 \\ A_{12} & A_{22} & A_{23} & \varphi_2 \\ A_{13} & A_{23} & A_{33} & \varphi_3 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & \varphi_3 & 0 \end{vmatrix}. \end{aligned}$$

Arvutame viimase determinandi:

$$\begin{aligned} \frac{1}{B} \cdot \begin{vmatrix} \varphi_{11} + B^{1/2}\lambda & \varphi_{12} & \varphi_{13} & \varphi_1 \\ \varphi_{12} & \varphi_{22} + B^{1/2}\lambda & \varphi_{23} & \varphi_2 \\ \varphi_{13} & \varphi_{23} & \varphi_{33} + B^{1/2}\lambda & \varphi_3 \\ \varphi_1 & \varphi_2 & \varphi_3 & 0 \end{vmatrix} &= -\frac{1}{B}(B^2\lambda^2 + DB\frac{1}{2}\lambda + F) = \\ &= -B \left[\lambda^2 + \frac{D}{B^{3/2}} \lambda + \frac{F}{B^2} \right]. \end{aligned}$$

Ruutvõrrandid

$$|h_{1j} - \lambda g_{1j}| = 0 \quad \text{ja} \quad \lambda^2 + \frac{D}{B^{3/2}} \lambda + \frac{F}{B^2} = 0$$

osutuvad ekvivalentseteks. Valemid (12) kehtivad tõepoolest. Need valemid kannavad Neumanni nime.

Teeme Neumanni valemest mõned järeldused.

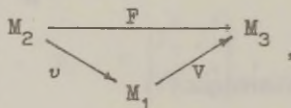
8.4.1. Olgu xyz -ruumis $\varphi(x, y, z) = \psi(x, y)$. Submersiooni φ kihtideks on z -teljega paralleelsete moodustajatega silindrid. Suurustest A, B, C, D, E, F funktsiooni φ jaoks võrduvad kaks nulliga, $E = F = 0$, teised aga langevad kokku suurustega M, S, L, T funktsiooni ψ jaoks: $A = M, B = S, C = L, D = T$. Silindri peakõverus võrdub nulliga, $K = 0$, keskmine kõverus aga langeb kokku juhtjoone kõverusega, $H = -D/B^{3/2} = -T/S^{3/2}$.

8.4.2. Olgu $\varphi(x, y, z) = \psi(x, y) - z$. Funktsiooni φ ruumiliseks graafikuks on pind $\varphi = 0$. Sel juhul $\varphi_1 = \psi_1, \varphi_2 = \psi_2, \varphi_3 = -1, \varphi_{11} = \psi_{11}, \varphi_{12} = \psi_{12}, \varphi_{22} = \psi_{22}, \varphi_{13} = \varphi_{23} = \varphi_{33} = 0$ ja $A = M, B = S + 1, C = L, D = T + M, E = 0, F = L$.

Funktsiooni φ hessiaan võrdub nulliga, $L = 0$, parajasti siis, kui tema ruumiline graafik on tasanduv pind, $K = 0$.

Funktsioon φ rahuldab diferentsiaalvorandit $T + M = 0$ parajasti siis, kui tema ruumiline graafik on minimaalpind, $H = 0$.

8.5. Olgu M_1, M_2 ja M_3 vastavalt 1-, 2- ja 3-mootmeline muutkond. Kommutatiivne diagramm

kus v, V ja F on immersioonid, määrab ruumis M_3 joone $V(M_1)$, mis kuulub pinnale $F(M_2)$. Võrdusest $V = f v$ tuleb seosed, vt. lk. 16,

$$\begin{aligned}
 v_1^\alpha &= f_1^\alpha v_1^1 \\
 v_{11}^\alpha &= f_{1j}^\alpha v_1^j v_2^j + f_1^\alpha v_{11}^1 \\
 &\dots \dots \dots
 \end{aligned}$$

Karl Gottfried Neumann, saksa matemaatik, 1831 - 1925.

Kui M_3 on eukleidiline ruum, siis võib kasutada Gaussi valemeid, $f_{1j}^\alpha = f_k^\alpha \Gamma_{1j}^k + n^\alpha n_{1j}$, vt. lk. 72, ja avaldada teise seose kujul

$$v_{11}^\alpha = f_k^\alpha (v_{11}^k + \Gamma_{1j}^k v_1^i v_1^j) + n^\alpha n_{1j} v_1^i v_1^j.$$

Kuna suurused v_{1i}^α , v_{1i}^α määravad joone $V(M_1)$ kooldumistasandi, võib esineda kaks erijuhtu: kõikjal piki joont $V(M_1)$ kooldumistasand

1) ühtib pinna $F(M_2)$ puutujatasandiga, s.o.

$$n_{1j} v_1^i v_1^j = 0,$$

- sel juhul nimetatakse joont $V(M_1)$ selle pinna asümptootiliseks jooneks;

2) läbib pinna $F(M_2)$ normaali, s.o. $\exists \lambda \in \mathbb{R}$, et

$$v_{11}^k + \Gamma_{1j}^k v_1^i v_1^j = \lambda v^k,$$

- sel juhul nimetatakse joont $V(M)$ selle pinna geodeetiliseks jooneks.

Kui muutkondadel M_1 , M_2 ja M_3 lubada lokaalseid teisendusi ρ , α ja β (β on tavaline liikumine M_3 -s), siis kehtivad seosed (tuletuse jäatame lugejale):

$$(\tilde{n}_{1j} \tilde{v}_1^i \tilde{v}_1^j) \cdot (\rho')^2 = n_{1j} v_1^i v_1^j,$$

$$(\tilde{v}_{11}^i + \tilde{\Gamma}_{kl}^i \tilde{v}_1^k \tilde{v}_1^l) (\rho')^2 + \tilde{v}_1^i \rho' = a_j^i (v_{11}^j + \Gamma_{kl}^j v_1^k v_1^l).$$

Siit näeme, et ülaltoodud asümptootilise ja geodeetilise joonte võrrandeil on invariantne iseloom.

8.6. Kui eelmises diagrammis 8.5 asendada muutkond M_1 kahe 1-mootmelise muutkonna otsekorrutisega $M_1 \times M'_1$, siis mõistame kujutist $V(M_1 \times M'_1)$ joonte võrguna pinnal $F(M_2)$. Muutkonnas $M_1 \times M'_1$ on lubatud lokaalsed teisendused $\rho \times \sigma$, kus ρ ja σ on teisendused eraldi muutkondades M_1 ja M'_1 . Vordusest $V = fV$ tuletame seosed

$$v_1^\alpha = f_j^\alpha v_1^j$$

$$v_{1j}^\alpha = f_{kl}^\alpha v_1^k v_j^l + f_k^\alpha v_{1j}^k$$

. . . . .

Olgu M_3 nagu ennegi eukleidiline ruum. Siis esimesest seosest saame

$$v_1^\alpha v_2^\alpha = g_{1j} v_1^j v_2^j .$$

Teisest seosest kirjutame välja v_{12}^α , kasutades Gaussi valemeid,

$$v_{12}^\alpha = f_k^\alpha (v_{12}^k + \Gamma_{1j}^k v_1^j v_2^j) + n^\alpha h_{1j} v_1^j v_2^j .$$

Võib esineda kolm erijuhtu: pinna $F(M_2)$ igas punktis

1) vektorid v_1^α ja v_2^α on teineteisega risti, s.o.

$$g_{1j} v_1^j v_2^j = 0,$$

- sel juhul kõneldakse, et võrk on *ortogonaalne*;

2) vektorid v_1^α ja v_2^α on teise ruutvormi suhtes kaassihilised, s.o.

$$h_{1j} v_1^j v_2^j = 0,$$

- sel juhul kõneldakse, et võrk on *adjungeeritud*;

3) toimub vektorite v_1^α paralleelne ülekanne piki vektorvälja v_2^α trajektoore, ja vastupidi:

$$v_{12}^k + \Gamma_{1j}^k v_1^j v_2^j = 0,$$

- sel juhul kõneldakse, et võrk on *absoluutselt paralleelne*.

Teisenduste $\rho \times \sigma$, a ja b korral kehtivad seosed

$$(\tilde{g}_{1j} \tilde{v}_1^j \tilde{v}_2^j) \rho' \sigma' = g_{1j} v_1^j v_2^j ,$$

$$(\tilde{h}_{1j} \tilde{v}_1^j \tilde{v}_2^j) \rho' \sigma' = h_{1j} v_1^j v_2^j ,$$

$$(\tilde{v}_{12}^k + \tilde{\Gamma}_{1j}^k \tilde{v}_1^j \tilde{v}_2^j) \rho' \sigma' = \alpha_1^k (v_{12}^1 + \Gamma_{1j}^1 v_1^j v_2^j) ,$$

sest $\tilde{v}_1^\alpha \rho' = b_\beta^\alpha v_1^\beta$, $\tilde{v}_2^\alpha \sigma' = b_\beta^\alpha v_2^\beta$, $\tilde{v}_{12}^\alpha \rho \sigma' = b_\beta^\alpha v_{12}^\beta$ jne.

Siit näeme, et ülaltoodud võrrandeil 1), 2) ja 3) on invariantne iseloom.

8.7. Seosed (2), lk. 84, võivad olla esitatud ka ilmutatud kujul osatuletiste $\tilde{f}_1^\alpha, \tilde{f}_{1j}^\alpha, \dots$ suhtes:

$$\begin{aligned} \tilde{f}_1^\alpha &= b_\beta^\alpha f_j^\beta \bar{a}_1^j, \\ \tilde{f}_{1j}^\alpha &= b_\beta^\alpha (f_{kl}^\beta - f_s^\beta A_{kl}^s + B_{\lambda\mu}^\beta f_k^\lambda f_1^\mu) \bar{a}_1^k \bar{a}_j^l, \\ &\dots \end{aligned} \quad (14)$$

Siin on kasutusel sümboolid

$$A_{kl}^s = \bar{a}_p^s a_{kl}^p, \quad B_{\lambda\mu}^\beta = \bar{b}_\gamma^\beta b_{\lambda\mu}^\gamma \quad (15)$$

ning maatriksid (a_j^i) ja $(\bar{a}_1^j)$, samuti maatriksid (b_p^α) ja (b_α^β) on üksteise suhtes pöördmaatriksid. Sellisel kujul võimaldavad seosed (14) ükskõik millise diferentsiaaloperaatori või diferentsiaalvõrrandi (ka diferentsiaalvõrrandite süsteemi) esitada suvalistes koordinaadistikes. See aga võimaldab omakorda selgitada nende invariantseid omadusi.

Toome kaks lihtsamat näidet.

8.7.1. Kui kujutus on mingisugustes koordinaadistikes lineaarne, s.o. $\tilde{f}_{1j}^\alpha = 0$, siis üldistes joonkoordinaatides on ta esitatud diferentsiaalvõrrandite süsteemiga

$$f_{1j}^\alpha - f_k^\alpha A_{1j}^k + B_{\beta\gamma}^\alpha f_1^\beta f_j^\gamma = 0. \quad (16)$$

Juhul $n = 1$ saame sirgjoone diferentsiaalvõrrandi joonkoordinaatides

$$f_{11}^\alpha + B_{\beta\gamma}^\alpha f_1^\beta f_1^\gamma = A f_1^\alpha. \quad (17)$$

Võrreldes süsteemi (17) geodeetilise joone võrranditega, lk. 97, näeme ilmset analoogiat. Geodeetiline joon pinnal kaitub teatud mõttes nii, nagu sirgjoon tasandil $\mathbb{R}^2$. Üks omadustest seisneb selles, et geodeetiline joon pinnal on lühim trajektoor kahe antud punkti vahel.

Juhul $m = 1$ saame süsteemist (16) tasanõi diferentsiaalvõrrandid joonkoordinaatides

$$f_{1j} - f_k A_{1j}^k + B f_1 f_j = 0. \quad (18)$$

8.7.2. Vaatame, kuidas teisenõeb lineaarvõrrand

$$\lambda^{1j} f_{1j} + \mu^k f_k = 0 \quad (19)$$

sõltumatute muutujate teisenõemisel ($n=2$). Lugesões teisõendust $\tilde{b}$ samasõustõendõuseks, kasutame seõseid

$$f_1 = \tilde{f}_j a_1^j, \quad f_{1j} = \tilde{f}_{kl} a_1^k a_j^l + \tilde{f}_k a_{1j}^k.$$

Võrrand (19) jõeab lineaarseks. Teisenõevad vaid kordajad:

$$\tilde{\lambda}^{1j} = a_k^1 a_1^j \lambda^{kl}, \quad \tilde{\mu}^k = a_{1j}^k \lambda^{1j} + a_j^k \mu^j. \quad (20)$$

Maatriksi (λ^{1j}) determinant teisenõeb jõergõmisõelt:

$$|\tilde{\lambda}| = |a|^2 \cdot |\lambda|.$$

Kuna jakobiaan $|a|$ seisab selles valemis ruudõs, siis on determinandil $|\lambda|$ invariantne omadus: igas koordinaatsõustõemis on ta kas positiivne, negatiivne või võrdne nulliga. Vastavalt sellele nimõtatakse võrrandit (19) *elliptiliseks*, *hõperboolseks* või *paraboolseks*.

4. peatükk. DIFERENTSIAALVÖRRANDID

Diferentsiaalgeomeetria on suurel määral seotud diferentsiaaloperaatorite ja diferentsiaalvõrranditega. Kui klassikaline diferentsiaalgeomeetria tegeleb küllalt spetsiifiliste objektidega (jooned, pinnad,...), siis kaasaegses matemaatikas on kujunemas avar valdkond, mis hõlmab väga paljusid traditsiooniliselt eraldi eksisteerinud teooriaid. Tutvume siin mõningate kontseptsioonidega.

§ 9. Harilikud diferentsiaalvõrrandid

9.1. Pole midagi hämmastavat, kui me võtame kasutusele lõpmatudimensionaalse arvruumi $\mathbb{R}^\infty$. Näiteks Maclaurini rea

$$u_t = u + u' t + u'' \frac{t^2}{2} + \dots \quad (1)$$

kordajad ($u, u', u'', \dots$) moodustavad selle ruumi punkti, ja vastupidi, igale $\mathbb{R}^\infty$ punktile võib seada vastavusse rea (1).

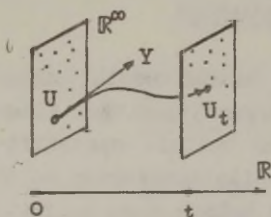
Võtame kasutusele lõpmatu järku maatriksid

$$U = \begin{bmatrix} u \\ u' \\ u'' \\ \vdots \end{bmatrix}, \quad U_t = \begin{bmatrix} u_t \\ u'_t \\ u''_t \\ \vdots \end{bmatrix}, \quad C = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & \dots \\ 0 & 0 & 1 & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix}, \quad e^{Ct} = \begin{bmatrix} 1 & t & t^2/2 & \dots \\ 0 & 1 & t & \dots \\ 0 & 0 & 1 & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{bmatrix}.$$

Maatrikseid U ja U_t tõlgendame ruumi $\mathbb{R}^\infty$ punktidenä. Maatriks C erineb ühikmaatriksist E selle poolest, et kui ühikmaatriksis asuvad ühed peadiagonaalil, siis maatriksis C on nad nihkunud ühe elemendi võrra paremale. Kui maatriksit C korrutada k korda iseendaga, siis ühed nihkuvad ilmselt k elemendi võrra paremale. Maatriks e^{Ct} on maatriksi Ct eksponentsiaal:

$$e^{Ct} = E + Ct + C^2 \frac{t^2}{2} + \dots$$

Moodustame otsekorrutise $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$, kus $\mathbb{R}$ on t -telg. Seega on iga punktiga $t \in \mathbb{R}$ seotud üks $\mathbb{R}^\infty$, mida nimetame kihiks ja mille punkte tähistame sümboliga U_t . Võib kõnelda kihtruumist, vt. 6.3, lk. 47, ja kihtide projekteerimisest baasile

$$\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty \rightarrow \mathbb{R} : (t, U_t) \mapsto t.$$

Kui igas kihis fikseerida punkt, st. korraldada vastavus $t \mapsto U_t$, siis ruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ tekib joon e. kihtruumi lõtge.

Lõikel on kõik koordinaadid $(u_t, u'_t, \dots)$ t funktsioonid.

Erilist osa etendab kirjeldavas kihtruumis vektorväli

$$Y = \frac{\partial}{\partial t} + u' \frac{\partial}{\partial u} + u'' \frac{\partial}{\partial u'} + u''' \frac{\partial}{\partial u''} + \dots, \quad (2)$$

mida nimetatakse *tätsdiferentsiaaloperaatoriks*. Tähistame funktsiooni φ tuletisi $Y\varphi$ lihtsalt primiga, st. $Y\varphi = \varphi'$. Selline tähistus on põhjendatud järgmise asjaoluga. Oletame, et funktsioon φ sõltub koordinaatidest $(t, u_t, u'_t, \dots)$, kus $u_t, u'_t, \dots$ on t funktsioonid ja $u_0 = u, u'_0 = u', \dots$ Diferentseerime seda funktsiooni t järgi kohal $t=0$. Siis ilmselt $\varphi' = \frac{\partial \varphi}{\partial t} + \frac{\partial \varphi}{\partial u} u' + \frac{\partial \varphi}{\partial u'} u'' + \dots$ ja $\varphi' = Y\varphi$. Ka punkti U koordinaatidel pole primid juhuslikud, sest $u' = Yu, u'' = Yu', \dots$

Õeldut saab väljendada maatriksi C abil, nimelt $U' = CU$. Viimast võrdust võib võtta diferentsiaalvõrrandite süsteemina, mille lahendid avalduvad maatrikskujul $U_t = e^{Ct}U$. Lihtne skeem

$$U' = CU \Rightarrow U_t = e^{Ct}U \quad (3)$$

osutub allpool üpris kasulikuks. Joon (t, U_t) , kus $U_t = e^{Ct}U$, on ruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ vektorvälja Y trajektoor, mis saab alguse hetkel $t=0$ punktis U . Erinevate punktide U korral moodustavad jooned U_t algkihil vektorvälja Y faasiportree. Funktsioonid $e^{-Ct}U$ on ruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ vektorvälja Y invariantid, sest $(e^{-Ct}U)' = -e^{-Ct}CU + e^{-Ct}U' = 0$.

Pakume lugejale hea harjutuse. Osatuletiste operaatorid ja koordinaatfunktsioonide diferentsiaalid moodustavad kiht-

ruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ naturaalse baasi

$$\left(\frac{\partial}{\partial t}, \frac{\partial}{\partial u}, \frac{\partial}{\partial u'}, \dots ; dt, du, du', \dots \right),$$

vt. 6.5, lk. 51. Kui asendada siin operaator $\frac{\partial}{\partial t}$ täisdiferentsiaaloperaatoriga Y , siis asenduvad diferentsiaalid $du, du', \dots$ automaatselt vormidega $\omega^0 = du - u' dt, \omega^1 = du' - u'' dt, \dots$ ja vastavad matriksid on teineteise pöördmatriksid:

$$\left(Y \frac{\partial}{\partial u} \frac{\partial}{\partial u'} \dots \right) = \left(\frac{\partial}{\partial t} \frac{\partial}{\partial u} \frac{\partial}{\partial u'} \dots \right) \times \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & . \\ u' & 1 & 0 & . \\ u'' & 0 & 1 & . \\ . & . & . & . \end{pmatrix},$$

$$\begin{pmatrix} dt \\ \omega^0 \\ \omega^1 \\ \vdots \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & . \\ -u' & 1 & 0 & . \\ -u'' & 0 & 1 & . \\ . & . & . & . \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} dt \\ du \\ du' \\ \vdots \end{pmatrix}.$$

Tekib uus, mn. adapteeritud baas

$$\left(Y, \frac{\partial}{\partial u}, \frac{\partial}{\partial u'}, \dots ; dt, \omega^0, \omega^1, \dots \right).$$

Tähistame $X_0 = \frac{\partial}{\partial u}, X_1 = \frac{\partial}{\partial u'}, \dots$ ja viime sisse kaks matriksit

$$X = (X_0 \ X_1 \ \dots) \quad \text{ja} \quad \omega = \begin{pmatrix} \omega^0 \\ \omega^1 \\ \vdots \end{pmatrix}.$$

Näidata, et

$$X' = -XC, \quad \omega' = C\omega. \quad (4)$$

Võrrelda seda valemitega (16), lk. 52. Kas ka siin on kasutatav skeem (3)?

Näidata, et

1) vektorväli $Z = XZ$, kus Z on lõpmatu veerumatriks, on invariantne vektorvälja Y suhtes parajasti siis, kui $Z' = CZ$,

2) lineaarne funktsioon $F = fU$, kus f on lõpmatu reamatriks, on vektorvälja Y invariant parajasti siis, kui $f' = -fC$, sel juhul $F = KU_{-t}$, kus $U_{-t} = e^{-Ct}U$ ja K on suvaline konstantne reamatriks.

9.2. Harilik diferentsiaalvõrrand pole midagi muud, kui mingi võrrand $F = 0$, kus F on teatud funktsioon $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty \rightarrow \mathbb{R}$. Funktsiooni F nimetatakse diferentsiaaloperaatoriks.

Võrrandi $F = 0$ lahendiks nimetatakse funktsiooni u_t , mis koos oma tuletistega $u'_t, u''_t, \dots$ rahuldab seda võrrandit samaselt, st. iga t väärtuse korral.

Funktsioonile F võib täisdiferentsiaaloperaatorit Y rakendada mitu korda. Sel juhul kõneldakse võrrandi $F = 0$ jätkamisest. Öeldakse, et süsteem

$$F = F' = \dots = F^{(k)} = 0 \quad (5)$$

on saadud võrrandi $F = 0$ k -kordsel jätkamisel. Lahend u_t peab rahuldama süsteemi (5) iga k korral, ka erijuhul $k \rightarrow \infty$.

Sellele arutlusele võime anda kena geomeetrilise tõlgenduse. Esiteks määrab võrrand $F = 0$ ruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ pinna, mida valgustab piki oma trajektoore vektorväli Y , vt. 3.6, lk. 21. Süsteem (5) tekitab $k=1,2,3,\dots$ korral stratifikatsiooni $A_1 \supset A_2 \supset A_3 \supset \dots$. Piirprotsessis, kui $k \rightarrow \infty$, eraldub pinnal $F = 0$ singulaarsus A_∞ , mida nimetame selle pinna täiskarakteristikuks. Pinna A_k dimensiooni kohta öeldakse, et tema koodimensioon on $k+1$, sest nii palju on süsteemis (5) võrrandeid. Täiskarakteristiku A_∞ dimensioon võib olla lõplik arv. Kui näiteks $F = 0$ on n järku diferentsiaalvõrrand, siis ta sisaldab oluliselt tuletist $u^{(n)}$, st. $\frac{\partial F}{\partial u^{(n)}} \neq 0$. Vastavalt teoreemile ilmutamata funktsioonist määrab $u^{(n)}$ parameetri t funktsioonina, kusjuures n suurust $u, u', \dots, u^{(n-1)}$ jäävad suvalisteks parameetriteks. Esimene jätkamine annab võrrandi $\dots + \frac{\partial F}{\partial u^{(n)}} u^{(n+1)} = 0$ (vasakpoolses avaldises on toodud vaid viimane liidetav), mis määrab $u^{(n+1)}$ parameetri t funktsioonina, kusjuures, arvestades eelöeldut, suurused $u, u', \dots, u^{(n-1)}$ jäävad samuti suvalisteks. Analoogiliselt võimaldavad järgmised jätkamised avaldada kõik kõrgemat järku tuletised. Kirjeldatud protsessi tulemusena avaldub lahend reana (1), kus n esimest kordajat (mis võivad esineda ka järgmistes liikmetes) jäävad suvalisteks parameetriteks. See-ga on täiskarakteristiku A_∞ dimensiooniks n . Lahend u_t koos

oma tuletistega $u'_t, \dots$ määrab kihtruumis $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ vektorvälja Y trajektoori, mis kuulub täiskarakteristikule A_∞ .

NÄIDE. Teist järku homogeense lineaarvõrrandi

$$u'' + pu' + qu = 0, \quad p, q \in \mathbb{R},$$

koik jätkamised on avaldatavad üheainsa maatriksvõrrandiga

$$(C^2 + pC + qE)U = 0.$$

Täiskarakteristik A_∞ on kahemootmeline tasand, vektorite U ja $U' = CU$ lineaarkate, kus $U \in \text{Ker}(C^2 + pC + qE)$.

Vastavalt karakteristliku võrrandi $\lambda^2 + p\lambda + q = 0$ lahendele, mis võivad olla kas reaalsed, st. $\lambda_{1,2} = \alpha \pm \beta$, või kaaskomplekssed, st. $\lambda_{1,2} = \alpha \pm \beta i$, kusjuures $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, saame $p = -2\alpha$, $q = \alpha^2 \mp \beta^2$ ja

$$[(C - \alpha E)^2 \mp \beta^2 E] U = 0, \quad (C - \alpha E)^2 U = \pm \beta^2 U.$$

Kuna $e^{(C - \alpha E)t} = e^{-\alpha t} e^{Ct}$, siis

$$U_t = e^{Ct} U = e^{\alpha t} e^{(C - \alpha E)t} U.$$

Jäab üle arvutada

$$e^{(C - \alpha E)t} U = [E + (C - \alpha E)t \pm \beta^2 \frac{t^2}{2} + \dots] U.$$

Reaalsete lahendite $\lambda_{1,2}$ korral saame

$$U_t = e^{\alpha t} (U \operatorname{ch}\beta t + \frac{1}{\beta} U^* \operatorname{sh}\beta t),$$

komplekssete lahendite korral

$$U_t = e^{\alpha t} (U \cos\beta t + \frac{1}{\beta} U^* \sin\beta t),$$

kus $U^* = U' - \alpha U$. Piirprotsessil $\beta \rightarrow 0$, $\frac{\operatorname{sh}\beta t}{\beta} \rightarrow t$, $\frac{\sin\beta t}{\beta} \rightarrow t$, langevad kokku lahendid, st. $\lambda_1 = \lambda_2$, ja

$$U_t = e^{\alpha t} (U + U^* t).$$

Seega on kõik täiskarakteristikule A_∞ kuuluvad vektorvälja Y trajektoorid ja samuti kõik diferentsiaalvõrrandi lahendid

leitud.

Tasandil A_∞ toimuvat võib kirjeldada selle järgi, mida näeme projektsioonis $uu'u''$ -ruumi tasandil $u'' + pu' + qu = 0$. Üldjuhul on funktsiooni

$$W = \begin{vmatrix} u'' & u' \\ u' & u \end{vmatrix}$$

nivoopindadeks $uu'u''$ -ruumis hüperboloidide parv, koos neile ühise asümptootilise koonusega $W=0$. Kuna

$$W' = \begin{vmatrix} u'' & u' \\ u' & u \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -pu'' & -qu' & u' \\ -pu' & -qu & u \end{vmatrix} = -pW,$$

siis $W_t = e^{-pt}W$, mis tähendab parve imprimitiivsust voo $a_t = \exp tY$ suhtes, so. t muutumisel jääb koonus paigale ja ka parv ise jääb muutumatuks, kuid iga hüperboloid võib kas eemalduda koonusest ($p < 0$) või läheneda sellele ($p > 0$). Kui punkt $U \in A_\infty$ liigub piki vektorvälja Y trajektoori, siis tema projektsioon $uu'u''$ -ruumis liigub piki tasandi $u'' + pu' + qu = 0$ ja vastava hüperboloidi lõikejoont. On kolm võimalust:

1) $p^2 - 4q > 0$, tasand lõikab koonust piki kaht sirgjoonset moodustajat ja kahekattelisi hüperboloide piki hüperboole;

2) $p^2 - 4q < 0$, tasand lõikab koonust ainult tipus ja ühekattelisi hüperboloide piki ellipseid;

3) $p^2 - 4q = 0$, tasand on koonuse puutujaks ja lõikab ühekattelisi hüperboloide piki nende sirgjoonseid moodustajaid.

Arvestades hüperboloidide deformeerimist ($p \neq 0$), saamegi ettekujutuse trajektooride kulgemisest. Näiteks, teisel juhul näitab liikumine piki suurenevaid või kahanevaid ellip-

seid mittestabiilise ($p < 0$) või stabiilise ($p > 0$) fookuse teket, vt. lk. 31. Juhul $p = 0$ on funktsioon W vektorvälja Y invariant ja vaadeldavad trajektoolid on teist järku jooned.

9.3. Mõistagi pole alati võimalik täiskarakteristikut A_∞ ja temas toimuvat kirjeldada sama ilmekalt, kui õnnestus eelnenud näites. Kuid on olemas veel vormid $\omega^0, \omega^1, \dots$, mis võivad anda duaalsest seisukohast samasugust informatsiooni.

Näiteks, esimest järku diferentsiaalvõrrand

$$F(t, u, u') = 0$$

määrab tu -ruumis pinna. Vormile $\omega^0 = du - u' dt$ vastab selles ruumis kahemootmeline jaotus (igas punktis vormi ω^0 annulaator), mida nimetatakse Cartani jaotuseks. Selle jaotuse baasiks võib võtta kaks vektorvälja

$$Y_1 = \frac{\partial}{\partial t} + u' \frac{\partial}{\partial u}, \quad Y_2 = \frac{\partial}{\partial u'}$$

Moodustame vektorvälja

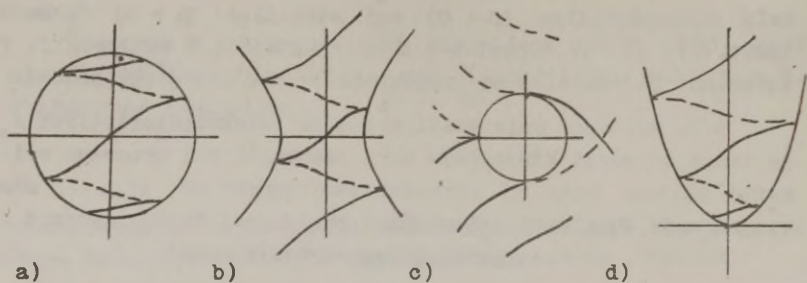
$$Y_F = \begin{vmatrix} Y_1 & Y_2 \\ Y_{1F} & Y_{2F} \end{vmatrix}$$

ehk $Y_F = (Y_{2F})Y_1 - (Y_{1F})Y_2$, mis ilmselt kuulub Cartani jaotusele, sest ta on Y_1 ja Y_2 lineaarkombinatsioon ja puudutab funktsiooni F nivoopindu, kuna $Y_F F = 0$. Projekteerides vektorvälja Y_F trajektoolid pinnalt $F = 0$ piki u' -telge tu -tasandile, saame diferentsiaalvõrrandi integraaljooned.

Juhime tähelepanu kahele asjaolule.

1) Valgustades pinda $F = 0$ piki vektorvälja Y_2 trajektoore (e. piki u' -teljega paralleelseid sirgeid), tekivad sellel pinnal voldijoon $Y_{2F} = 0$ ja kortsupunkt(id) $Y_{2F} = Y_{2F}^2 = 0$. Kuna võrrand $F(t, u, u') = 0$ määrab tu -tasandil isokliinide parve (parve parameetrik on u'), siis voldijoon projekteerub isokliinide mähisjooneks ja kortsupunkt(id) sellele mähisjoone iseäraseks (-eiks) punkti(de)ks. Integraaljoontele on mähisjoon tõkkeks ja üldjuhul nad põrkuvad sealt tagasi.

Elie Joseph Cartan, prantsuse matemaatik, 1869 - 1951.

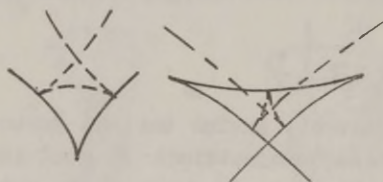
Joonistel on näidatud, kuidas kulgevad integraaljooned, kui pinnaks $F = 0$ on

a) $t^2 + u^2 + (u')^2 = 1$ - sfäär;

b) $t^2 - u^2 + (u')^2 = 1$ - 1-katteline hüperboloid, vaade eest;

c) $t^2 + u^2 - (u')^2 = 1$ - 1-katteline hüperboloid, vaade ülalt;

d) $t^2 - u + (u')^2 = 0$ - elliptiline paraboloid.

Kui $\tilde{t}$ oke moodustab teraviku, siis integraaljoon moodustab paasusaba, kui $\tilde{t}$ oke moodustab liblika, siis integraaljoon moodustab liblika.

2) Valgustades pinda $F = 0$ piki vektorvälja Y_1 trajektoore (milleks on sirgjooned, kuna vektorvälja Y_1 invariantideks on u' ja $u - u't$), tekivad sellel pinnal voldijoon $Y_1 F = 0$ ja kortsupunkt(id) $Y_1 F = Y_1^2 F = 0$. Voldijoon projektsioonil on integraaljoonte kaanupunktid, sest diferentsiaalvõrrandi esimene jätkamine annab $Y_1 F + u' Y_2 F = 0$ ja $Y_1 F = 0 \Rightarrow u' = 0$. Kortsupunktid projekteeruvad isokliinide sirgestuspunktideks. Toepoolest, olgu $F_1 = \frac{\partial F}{\partial t}$ ja $F_2 = \frac{\partial F}{\partial u}$, siis arvestades, et $Y_1 F = F_1 + u' F_2 = 0$, saame

$$Y_1^2 F = F_{11} + 2u' F_{12} + (u')^2 F_{22} = -\frac{1}{F_2^2} \begin{vmatrix} F_{11} & F_{12} & F_1 \\ F_{12} & F_{22} & F_2 \\ F_1 & F_2 & 0 \end{vmatrix},$$

ja seal, kus $Y_1^2 F = 0$, on isokliini kõverus null.

Legendre'i teisendusel

$\alpha : (t, u, u') \mapsto (\tilde{t}, \tilde{u}, \tilde{u}')$, kus $\tilde{t} = u'$, $\tilde{u} = u - tu'$, $\tilde{u}' = -t$, muutub naturaalne baas:

$$\begin{bmatrix} d\tilde{t} \\ d\tilde{u} \\ d\tilde{u}' \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 0 & 1 \\ -u' & 1 & -t \\ -1 & 0 & 0 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} dt \\ du \\ du' \end{bmatrix},$$

$$\left[\frac{\partial}{\partial \tilde{t}} \quad \frac{\partial}{\partial \tilde{u}} \quad \frac{\partial}{\partial \tilde{u}'} \right] = \left[\frac{\partial}{\partial t} \quad \frac{\partial}{\partial u} \quad \frac{\partial}{\partial u'} \right] \times \begin{bmatrix} 0 & 0 & -1 \\ t & 1 & -u' \\ 1 & 0 & 0 \end{bmatrix}.$$

diferentsiaalvõrrand $F = 0$ saab teise kuju $\tilde{F} = 0$, kus

$$\tilde{F} = F \circ \alpha^{-1}, \quad \text{st. } \tilde{F}(\tilde{t}, \tilde{u}, \tilde{u}') = F(-\tilde{u}', \tilde{u} - \tilde{t}\tilde{u}', \tilde{t}),$$

ja vektorväljad Y_1, Y_2 teisenevad vektorväljadeks $\tilde{Y}_1 = Y_2$, $\tilde{Y}_2 = -Y_1$, st.

$$(\tilde{Y}_1, \tilde{Y}_2) = (Y_1, Y_2) \begin{bmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{bmatrix}.$$

Pind, Cartani jaotus ja vektorväli Y_F ei muutu: $\tilde{\omega}^0 = \omega^0$,

$\tilde{Y}_F = Y_F$. Vaatleme projektsioone

$$\pi : (t, u, u') \mapsto (t, u) \quad \text{ja} \quad \tilde{\pi} : (t, u, u') \mapsto (u, u').$$

Vektorvälja Y_F trajektoorid projekteeruvad

$$\begin{aligned} \pi \text{ korral d.v. } F = 0 & \text{ integraaljoonteks ja} \\ \tilde{\pi} \text{ korral d.v. } \tilde{F} = 0 & \text{ integraaljoonteks.} \end{aligned}$$

Voldijoon $F = Y_2 F = 0$ projekteerub

$$\begin{aligned} \pi \text{ korral d.v. } F = 0 & \text{ integraaljoonte tükkeks ja} \\ \tilde{\pi} \text{ korral jooneks, kus d.v. } F = 0 & \text{ integraaljoontel on} \\ & \text{kaanupunktid.} \end{aligned}$$

Adrien-Marie Legendre, prantsuse matemaatik, 1752 - 1833.

Voldijoon $F = Y_1 F = 0$ projekteerub
 π korral jooneks, kus d.v. $F = 0$ integraaljoontel on
 kaanupunktid, ja
 $\tilde{\pi}$ korral d.v. $\tilde{F} = 0$ integraaljoonte tükkeks.

Kortsupunktid $F = Y_2 F = Y_2^2 F = 0$ projekteeruvad
 π korral d.v. $F = 0$ integraaljoonte tükke isearas-
 teks punktideks ja
 $\tilde{\pi}$ korral d.v. $\tilde{F} = 0$ isokliinide sirgestuspunktideks.

Kortsupunktid $F = Y_1 F = Y_1^2 F = 0$ projekteeruvad
 π korral d.v. $F = 0$ isokliinide sirgestuspunktideks ja
 $\tilde{\pi}$ korral d.v. $\tilde{F} = 0$ integraaljoonte tükke isearasteks
 punktideks.

Kõik see võimaldab kvalitatiivselt kirjeldada diferent-
 siaalvõrrandi integraaljoonte käitumist.

9.4. Teist järku diferentsiaalvõrrand

$$F(t, u, u', u'') = 0$$

määrab $tu u''$ -ruumis kolmemootmelise (hüper-)pinna. Siis on
 Cartani jaotus, kui vormide $\omega^0 = du - u' dt$, $\omega^1 = du' - u'' dt$ an-
 nullaator, kahemootmeline. Tema baasi moodustavad vektor-
 väljad

$$Y_1 = \frac{\partial}{\partial t} + u' \frac{\partial}{\partial u} + u'' \frac{\partial}{\partial u'}, \quad Y_2 = \frac{\partial}{\partial u''}.$$

Pinnal $F = 0$ tekib vektorväli $Y_F = (Y_2 F) Y_1 - (Y_1 F) Y_2$.

Koos vektorvälja Y_F trajektoorigega projekteerub pind
 $F = 0$ piki vektorvälja Y_2 trajektoore $tu u''$ -ruumi. Voldipind
 $F = Y_2 F = 0$ projekteerub Y_F trajektoore projektsioonide
 (kahemootmeliseks) tükkeks. Kortsujoon $F = Y_2 F = Y_2^2 F = 0$ pro-
 jekteerub selle tükkepinnaga tagasipöördeservaks ja paasusaba-
 punktid $F = Y_2 F = Y_2^2 F = Y_2^3 F = 0$ projekteeruvad selle tagasi-
 pöördeserva isearasteks punktideks.

Nüüd võib kirjeldada ka diferentsiaalvõrrandi $F = 0$
 integraaljooni tu -tasandil, kui vektorvälja Y_F trajektoore
 projektsioone kahekordsel projekteerimisel:

$$(t, u, u', u'') \mapsto (t, u, u') \mapsto (t, u).$$

9.5. Süsteem kahest esimest järku diferentsiaalvõrrandist

$$\begin{cases} F(t, u, v, u', v') = 0 \\ G(t, u, v, u', v') = 0 \end{cases}$$

määrab 5-mõõtmelises $tuvu'v'$ -ruumis kolmemõõtmelise pinna. Sel juhul on Cartani jaotus, kui vormide $\omega^1 = du - u'dt$, $\omega^2 = dv - v'dt$ annulaator, kolmemõõtmeline ja tema baasi moodustavad vektorväljad

$$Y_1 = \frac{\partial}{\partial t} + u' \frac{\partial}{\partial u} + v' \frac{\partial}{\partial v}, \quad Y_2 = \frac{\partial}{\partial u'}, \quad Y_3 = \frac{\partial}{\partial v'}.$$

Tekib vektorväli

$$Y = \begin{vmatrix} Y_1 & Y_2 & Y_3 \\ F_1 & F_2 & F_3 \\ G_1 & G_2 & G_3 \end{vmatrix}, \quad F_i = Y_i F, \quad G_i = Y_i G, \quad i=1,2,3,$$

mis kuulub Cartani jaotusele ja on pinna puutujaks. Tema trajektoride projektsioonid tuv -ruumi on süsteemi integraaljooned. Kahemõõtmeline voldipind

$$\begin{vmatrix} F_2 & F_3 \\ G_2 & G_3 \end{vmatrix} = 0$$

projekteerub integraaljoonte tõkkeks. Järgmised singulaarsused on määratud võrranditega

$$Y \begin{vmatrix} F_2 & F_3 \\ G_2 & G_3 \end{vmatrix} = 0, \quad Y^2 \begin{vmatrix} F_2 & F_3 \\ G_2 & G_3 \end{vmatrix} = 0.$$

§ 10. Osatuletistega diferentsiaalvõrrandid

10.1. Eelmises paragrahvis oli $\tilde{u}$ sõltumatu parameeter t ainus ja me tõlgendasime seda ajana. Nüüd olgu ühe parameetri asemel n parameetrit

$$t = (t_1, t_2, \dots, t_n),$$

st. olgu aeg n -mõõtmeline (miks mitte?). Tundmatu funktsioon u sõltugu nendest muutujatest. Osatuletised tähistame alumiste indeksitega:

$$u_{,1} = \frac{\partial u}{\partial t_1}, \quad u_{,1j} = \frac{\partial^2 u}{\partial t_1 \partial t_j}, \quad \dots$$

Vaatleme n -mõõtmelise baasiga kihtruumi

$$\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^\infty \rightarrow \mathbb{R}^n,$$

kus koordinaatideks on $(t_1, u, u_{,1}, u_{,1j}, \dots)$, ja defineerime täisdiferentsiaaloperaatorid

$$Y_1 = \frac{\partial}{\partial t_1} + u_{,1} \frac{\partial}{\partial u} + u_{,1j} \frac{\partial}{\partial u_{,j}} + \dots$$

Viimased moodustavad n -mõõtmelise integreeruva (!) jaotuse, mille integraalpindadeks on aditiivse rühma $\mathbb{R}^n$ orbiidid ruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^\infty$. Täpsustame seda mõtet.

Olgu mingis vektorruumis V antud n omavahel kommuteeruvat lineaaroperaatorit (afiinorit)

$$C = (C_1, C_2, \dots, C_n).$$

Moodustame iga $t = (t_1, t_2, \dots, t_n) \in \mathbb{R}^n$ korral uue operaatori

$$tC = t_1 C_1 + t_2 C_2 + \dots + t_n C_n.$$

Kasutame multiindekseid $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ ja vastavaid tähistusi

$$\alpha! = \alpha_1! \alpha_2! \dots \alpha_n!, \quad |\alpha| = \alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n$$

(arvu $|\alpha|$ nimetatakse multiindeksi α kaaluks),

$$t^\alpha = t_1^{\alpha_1} t_2^{\alpha_2} \dots t_n^{\alpha_n}, \quad C^\alpha = C_1^{\alpha_1} C_2^{\alpha_2} \dots C_n^{\alpha_n}.$$

Iga täisarvu k korral kehtib võrdus

$$\frac{(tC)^k}{k!} = \sum_{|\alpha|=k} \frac{t^\alpha}{\alpha!} C^\alpha,$$

kus parempoolses avaldises on mõeldud summeerimist üle kõikide multiindeksite α kaaluga k . Näiteks, kui $n = 2$, siis kaalule $k = 1$ vastab kaks multiindeksit $(1,0)$, $(0,1)$ ja summas on kaks liidetavat $t_1 C_1 + t_2 C_2$, kaalule $k = 2$ vastab kolm multiindeksit $(2,0)$, $(1,1)$, $(0,2)$ ja summas on kolm liidetavat

$$\frac{(t_1 C_1 + t_2 C_2)^2}{2} = \frac{t_1^2 C_1^2}{2} + t_1 t_2 C_1 C_2 + \frac{t_2^2 C_2^2}{2} \quad \text{jne.}$$

Eksponentsiaal e^{tC} on summade $\frac{(tC)^k}{k!}$ summa üle kõikide kaalude $k=0,1,2,\dots$, st.

$$e^{tC} = \sum_{|\alpha|} \frac{t^\alpha}{\alpha!} C^\alpha.$$

Ilmselt on $t \mapsto e^{tC}$ aditiivse rühma $\mathbb{R}^n$ monomorfne kujutus vektorruumi V teisenduste rühma

$$v \mapsto v_t = e^{tC} v, \quad \forall v \in V.$$

Täisdiferentsiaaloperaatorid

$$Y = (Y_1, Y_2, \dots, Y_n)$$

kommuteeruvad omavahel ja seega on võimalik samuti kõnelda eksponentsiaalset

$$e^{tY} = \sum_{|\alpha|} \frac{t^\alpha}{\alpha!} Y^\alpha.$$

Ruumi V moodustavad kõik siledad funktsioonid $f: \mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^\infty \rightarrow \mathbb{R}$ ja valemit $v_t = e^{tC} v$ tuleb mõista järgmiselt:

$$f_t = e^{tY} f = \sum_{|\alpha|} \frac{t^\alpha}{\alpha!} Y^\alpha f.$$

See valem kehtib muidugi ka koordinaatfunktsioonide $U=(u, u_1, u_{1j}, \dots)$ korral:

$$U_t = e^{tY}U. \quad (6)$$

Saame valemi (3) üldistuse, mis ühtib viimasega väärtusel $n=1$. Koos n -mootmeliste orbiitidega igas kihis tekivad ülalmainitud jaotuse n -mootmelised integraalpinnad kihiruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^{\infty}$.

Kommenteerime valemit (6) juhul $n=2$. Olgu $U_1 = Y_1 U$, $U_{1j} = Y_1 Y_j U, \dots$, siis

$$U_t = U + U_1 t_1 + U_2 t_2 + \frac{1}{2} (U_{11} t_1^2 + 2U_{12} t_1 t_2 + U_{22} t_2^2) + \dots$$

Sümboleid U, U_1, U_{1j} on otstarbekas tõlgendada lõpmatut järku 2-mootmeliste (üldjuhul n -mootmeliste) maatriksitena

$$U = \begin{bmatrix} u & u_2 & u_{22} \\ u_1 & u_{12} & \\ u_{11} & & \end{bmatrix}, \quad U_1 = \begin{bmatrix} u_1 & u_{12} & u_{122} \\ u_{11} & u_{112} & \\ u_{111} & & \end{bmatrix}, \quad U_2 = \begin{bmatrix} u_2 & u_{22} & u_{222} \\ u_{12} & u_{122} & \\ u_{112} & & \end{bmatrix},$$

$$U_{11} = \begin{bmatrix} u_{11} & u_{112} \\ u_{111} & \end{bmatrix}, \quad U_{12} = \begin{bmatrix} u_{12} & u_{122} \\ u_{112} & \end{bmatrix}, \quad U_{22} = \begin{bmatrix} u_{22} & u_{222} \\ u_{122} & \end{bmatrix}.$$

Igas maatriksis üleminekul suvaliselt reall (veerult) järgmisele reale (veerule) lisandub selle rea (veeru) igale elemendile uus indeks 1 (vastavalt 2). Maatriksi U_1 saamiseks võib lähtuda maatriksist U ja jätta ära tema esimene rida, kui $l=1$, või esimene veerg, kui $l=2$; maatriksi U_{1j} saamiseks tuleb maatriksis U_1 ära jätta tema esimene rida, kui $j=1$, või esimene veerg, kui $j=2$, jne.

Seega on maatriksi U_t esimene loode-element

$$u_t = u + u_1 t_1 + u_2 t_2 + \frac{1}{2} (u_{11} t_1^2 + 2u_{12} t_1 t_2 + u_{22} t_2^2) + \dots,$$

mis oma kujult pole midagi muud, kui funktsiooni $u(t_1, t_2)$ Maclaurini reaksarendus. Teised U_t elemendid on selle funktsiooni vastavad osatuletised.

Olgu nüüd kihtruumis $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ antud p funktsiooni (e. diferentsiaaloperaator)

$$F = (F^1, F^2, \dots, F^p).$$

Diferentsiaalvõrrandi $F = 0$ all mõistame süsteemi $F^\alpha = 0$, $\alpha = 1, 2, \dots, p$. Võrrandit $F = 0$ võib jätkata mitu korda. Näiteks, esimesel jätkamisel lisandub süsteemile $F = 0$ süsteem $YF = 0$, kus YF all mõistame kõiki np tuletist $Y_\alpha F^\alpha$. Kõikvõimalikud jätkamised määravad võrrandi $F = 0$ täiskarakteristiku.

Võrrandi $F = 0$ lahendiks on funktsioon u_t , mis koos oma osatuletistega rahuldab kõiki jätkamisi, st. moodustab kihtruumi $\mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^m$ loike, ülalmainitud jaotuse integraalpinna, mis kuulub võrrandi täiskarakteristikule.

10.2. Lihtsaim näide: $Y^{k+1}U = 0$. Valemi (6) parempoolne avaldis on lõplik summa. Kõik osatuletised $u_{i_1 \dots i_s}$, kui $s > k$, võrduvad nulliga. Lahendiks on n -astme polünoom

$$u_t = u + u_1 t_1 + \dots + \frac{1}{k!} u_{i_1 \dots i_k} t_{i_1} \dots t_{i_k}.$$

Olgu $n = k = 2$, siis

$$U_t = (E + tY + \frac{t^2}{2} Y^2)U$$

ja 6-mõõtmelises kihis, kus koordinaatideks on (u, u_1, u_{1j}) , tekivad 2-mõõtmelised orbiidid. Järelikult, invariante peaks olema $6-2=4$; neist kolm on osatuletised u_{11} , u_{12} , u_{22} ja neljandaks osutub determinant

$$\begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} & u_1 \\ u_{12} & u_{22} & u_2 \\ u_1 & u_2 & 2u \end{vmatrix}.$$

Veenduda, et tõepoolest

$$\begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} & u_1 \\ u_{12} & u_{22} & u_2 \\ u_1 & u_2 & 2u \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 & u_{12} & u_1 \\ 0 & u_{22} & u_2 \\ u_{11} & u_2 & 2u \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} u_{11} & 0 & u_1 \\ u_{12} & 0 & u_2 \\ u_1 & u_{21} & 2u \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} u_{11} & u_{12} & 0 \\ u_{12} & u_{22} & 0 \\ u_1 & u_2 & u_1 \end{vmatrix} = 0.$$

Näidata, millised on invariandid siis, kui $n = 3$, $k = 2$. Aga kui $k = 3$? Viimane küsimus puudutab kolmanda astme polünoome ja üldjuhul, kui $n > 1$, puudub vastus siiani. Ilmselt on invariandid olemas iga n ja k korral.

10.3. Kui harilikel diferentsiaalvõrranditel eksisteerivad lahendid alati (muidugi tingimusel, et funktsioon F on diferentseeruv ja $\frac{\partial F}{\partial u^{(n)}} \neq 0$) ja nad sõltuvad n suvalisest parameetrist (st. taiskarakteristik on n -mõõtmeline), siis osatuletistega diferentsiaalvõrrandi puhul lahendid ei tarvitse eksisteerida ja kui nad eksisteerivadki, siis tavaliselt funktsionaalse suvaga (∞ parameetrit).

Võtame Laplace'i võrrandi $u_{11} + u_{22} = 0$ ($n=2$). Taiskarakteristik on määratud järgmiselt:

$$(Y_1^2 + Y_2^2)U = 0.$$

Kui maatriksis U , vt. lk. 114, jätta suvaliseks kaks esimest veergu, siis kõik teised veerud on määratud üheselt ja üldlahend avaldub reana

$$u_t = u + u_1 t_1 + u_2 t_2 + \frac{1}{2}[u_{11}(t_1^2 - t_2^2) + 2u_{12}t_1 t_2] + \\ + \frac{1}{6}[u_{111}(t_1^3 - 3t_1 t_2^2) + u_{112}(3t_1^2 t_2 - t_2^3)] + \dots$$

Lahendite ruumi baasi moodustavad harmoonilised funktsioonid

$$1, t_1, t_2, t_1^2 - t_2^2, 2t_1 t_2, t_1^3 - 3t_1 t_2^2, 3t_1^2 t_2 - t_2^3, \dots,$$

ehk polaarkoordinaatides (kasutades üleminekuvalemeid $t_1 = \rho \cos\varphi$, $t_2 = \rho \sin\varphi$):

$$1, \rho \cos\varphi, \rho \sin\varphi, \rho^2 \cos 2\varphi, \rho^2 \sin 2\varphi, \rho^3 \cos 3\varphi, \rho^3 \sin 3\varphi, \dots$$

Funktsionaalse suva võib ära kasutada rajaülesannetes. Näiteks kui ringjoonel $\rho = R$ on antud suvaline funktsioon esituna Fourier reana

Jean-Baptiste-Joseph de Fourier, prantsuse matemaatik, 1768-1830.

Pierre Simon Laplace, prantsuse matemaatik, 1749 - 1827.

$$f(\varphi) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\varphi + b_k \sin k\varphi),$$

siis ringis $\rho < R$ avaldub lahend reana

$$u(\rho, \varphi) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{\rho}{R}\right)^k (a_k \cos k\varphi + b_k \sin k\varphi),$$

kus kordajad a_k, b_k on määratud funktsiooniga $f(\varphi)$ (nn. Dirichlet' ülesanne).

10.4. Olgu antud süsteem

$$\begin{cases} F(u_{11}, u_{12}, u_{22}) = 0 \\ G(u_{11}, u_{12}, u_{22}) = 0, \end{cases}$$

kus $n = 2$ ja tundmatuks funktsiooniks on $u(t_1, t_2)$. Suvaliste F ja G korral lahend ei eksisteeri. Toepoolest, olgu F_1, F_2, F_3 ja G_1, G_2, G_3 funktsioonide F ja G osatuletised vastavalt muutujate u_{11}, u_{12}, u_{22} järgi; siis süsteemi esimene jätkamine annab

$$\begin{cases} F_1 u_{111} + F_2 u_{112} + F_3 u_{122} & = 0 \\ F_1 u_{112} + F_2 u_{122} + F_3 u_{222} & = 0 \\ G_1 u_{111} + G_2 u_{112} + G_3 u_{122} & = 0 \\ G_1 u_{112} + G_2 u_{122} + G_3 u_{222} & = 0 \end{cases}$$

ja vaid tingimusel

$$\begin{vmatrix} F_1 & F_2 & F_3 & 0 \\ 0 & F_1 & F_2 & F_3 \\ G_1 & G_2 & G_3 & 0 \\ 0 & G_1 & G_2 & G_3 \end{vmatrix} = 0$$

võib öelda, et süsteem on involutiivne, st. lahend eksisteerib formaalselt.

Näiteks, kahest süsteemist

Peter Gustav Lejeune Dirichlet, saksa matemaatik, 1805-1859.

$$\begin{cases} u_{11}^3 - 3u_{22} = 0 \\ u_{11}^2 - 2u_{12} = 0 \end{cases} \quad \begin{cases} u_{11} + u_{22} = 0 \\ u_{12} = 0 \end{cases}$$

esimene on involutiivne, teine aga mitte.

Antud süsteem määrab ilmselt $u_{11}u_{12}u_{22}$ -ruumis mingi joone. Kui see joon oleks esitatud parameetriliste võrranditega

$$u_{11} = \varphi(t), \quad u_{12} = \psi(t), \quad u_{22} = \chi(t),$$

siis involutiivsuse tingimus avalduks kujul

$$\begin{vmatrix} \varphi' & \psi' \\ \psi' & \chi' \end{vmatrix} = 0.$$

See tuleneb eelmisest tingimusest, kui arvestada, et

$$F = u_{11} - \varphi \circ \chi^{-1}(u_{22}), \quad G = u_{12} - \psi \circ \chi^{-1}(u_{22}).$$

Tingimus $\varphi' \chi' - (\psi')^2 = 0$ tähendab, et joone $(\varphi(t), \psi(t), \chi(t))$ puutujavektor kuuluks igas punktis nn. Monge'i koonusele.

Üldiselt kannab formaalse integreeruvuse eest vastutust ja annab vastavat informatsiooni antud diferentsiaalvõrrandi (süsteemi) sümbol. Sümbolite uurimine viiks meid juba liiga spetsiaalsesse valdkonda.

§ 11. Pindade valgustamine

Lõpetame peatuki ja brošüüri efektse teemaga, mis eeldab meie teadmisi nii algebrast, geometriast kui diferentsiaalvõrranditest.

11.1 Olgu n -ruumis $\mathbb{R}^n$ antud pind $\varphi=0$. Selle pinna valgustamisel piki vektorvälja X trajektoore on oluline uurida koos funktsiooniga φ ka tema tuletisi. Tähistame

$$u = \varphi, \quad u' = X\varphi, \quad u'' = X^2\varphi, \dots \quad (7)$$

Gaspard Monge, prantsuse matemaatik, 1746 - 1818.

David Hilbert, saksa matemaatik, 1862 - 1943.

Süsteem (7) määrab kujutuse $\phi : \mathbb{R} \times \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$, kus $\mathbb{R}$ on t -telg, või lihtsalt

$$\phi : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^\infty,$$

sest $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ on samasuskujutus $\text{id}_{\mathbb{R}}$. Kujutus $T\phi$ teisendab vektorvälja $\frac{\partial}{\partial t} + X$ ruumist $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^n$ taisdiferentsiaaloperaatoriks Y , sest $u \circ \phi = \phi$ tõttu $(Yu) \circ \phi = X(u \circ \phi)$, $(Yu') \circ \phi = X(u' \circ \phi)$, ... Seega iga seos funktsiooni ϕ ja tuletiste $X\phi$, $X^2\phi$, ... vahel kandub kihtruumi $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^\infty$ diferentsiaalvõrrandiks, millel on oma invariandid. Olgu meil p sellist invarianti, mis määravad ühtlasi kujutuse $J : \mathbb{R}^\infty \rightarrow \mathbb{R}^p$. Siis kompositsioon annab $J \circ \phi : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^p$ vektorvälja X p invarianti, ja kui on teada vektorvälja X $n-1$ sõltumatut invarianti $I^1, \dots, I^{n-1}$, mis määravad ühtlasi mingi kujutuse $I : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^{n-1}$ ($\mathbb{R}^n$ projekteerimise piki vektorvälja X trajektoore ekraanile $\mathbb{R}^{n-1}$), siis peaks eksisteerima selline kujutus $\psi : \mathbb{R}^{n-1} \rightarrow \mathbb{R}^p$, et järgmine diagramm oleks kommutatiivne:

$$\begin{array}{ccc} \mathbb{R}^n & \xrightarrow{\phi} & \mathbb{R}^\infty \\ I \downarrow & & \downarrow J \\ \mathbb{R}^{n-1} & \xrightarrow{\psi} & \mathbb{R}^p \end{array} \quad (8)$$

Teisiti öeldes, invariandid $J \circ \phi$ peaksid avalduma baasiinvariantide I kaudu. Põhimõtteliselt on see võimalik, kuid praktiliselt võib kujutuse ϕ leidmine osutuda komplitseerituks.

Algebraaliste invariantide I ja J korral on kujutus ϕ samuti algebraalne. See väide on seotud tuntud Hilberti probleemiga ja järeldub vastavast teoreemist algebraaliste invariantide baasi kohta.

Toome näiteid.

11.1.1. Näites 7.6.1, lk. 82, moodustavad diagrammi (8) kujutused

$$\begin{array}{ccc} (x, y, z) & \xrightarrow{\phi} & (u, u', u'', \dots) \\ I \downarrow & & \downarrow J \\ (U, V) & \xrightarrow{\psi} & \delta \end{array}$$

$$\text{kus } u \circ \phi = \varphi = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 - z^2 - 1), \quad u' \circ \phi = \varphi' = x - kz,$$

$$u'' \circ \phi = 1 - k^2, \quad u''' \circ \phi = 0, \dots,$$

$$U \circ I = kx - z, \quad V \circ I = y,$$

$$\delta \circ J = (u')^2 - 2uu'',$$

$$\delta \circ J\phi = (x - kz)^2 - (x^2 + y^2 - z^2 - 1)(1 - k^2),$$

$$\delta \circ \psi = U^2 + (1 - V^2)(1 - k^2).$$

Invariant δ rahuldab kahte tingimust, vt. 7.6, lk. 82:

$$1) (\delta \circ J)' = 0, \quad 2) u = u' = 0 \Rightarrow \delta \circ J = 0. \quad (9)$$

Järelikult,

1) pind $\delta \circ J\phi = 0$ koosneb vektorvälja X trajektooridest,

2) pinna $\varphi = 0$ voldijoon kuulub pinnale $\delta \circ J\phi = 0$ ja tema vari on määratud UV-tasandil võrrandiga $\delta \circ \psi = 0$.

Ühekattelise hüperboloidi valgustamisel on tema varjujooneks ekraanil kas ellips, $|k| > 1$, või hüperbool, $|k| < 1$.

11.1.2. Samasugune olukord tekib ruumis $\mathbb{R}^4$ hüperkvadriku $\varphi = 0$, kus $\varphi = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 \pm z^2 - t^2 - 1)$, valgustamisel piki vektorvälja $X(1, 0, 0, k)$ trajektoore, millel on kolm invarianti $U = y$, $V = z$, $W = kx - t$. Sel korral $u \circ \phi = \varphi$, $u' \circ \phi = x - kt$, $u'' \circ \phi = 1 - k^2$, $u''' \circ \phi = 0, \dots$

$$\delta \circ J = (u')^2 - 2uu'', \quad \delta \circ J\phi = (x - kt)^2 - (1 - k^2)(x^2 + y^2 \pm z^2 - t^2 - 1),$$

$$\delta \circ \psi = W^2 - (1 - k^2)(U^2 \pm V^2 - 1).$$

Kvadriku varju piirdeks 3-mootmelisel UVW-ekraanil on plussmärgi korral ühekatteline hüperboloid, kui $|k| < 1$, või ellipsoid, kui $|k| > 1$, miinusmärgi korral aga vastavalt kas kahe- või ühekatteline hüperboloid.

Väartusel $|k| = 1$ toimub bifurkatsioon.

Kui $|k|$ ületab kasvades väärtuse 1, siis esimesel juhul kattub ringjoone $U^2 + V^2 = 1$ välispiirkond tasandil $W = 0$ ühekattelise hüperboloidiga ja sisepiirkonnast paisub välja ellipsoid; teisel juhul kattub hüperbooli $U^2 - V^2 = 1$ välispiirkond kahekattelise hüperboloidiga ja sisepiirkonnast paisub välja ühekatteline hüperboloid.

11.1.3. On mõeldav sama hüperkvadriku valgustamine ruumis $\mathbb{R}^4$ kahemootmeliste kiirtega, mis on määratud kahe vektorväljaga $X_1(1, 0, k, 0)$, $X_2(1, 0, 0, l)$, või nende invariantidega $U = y$, $V = klx - lz - kt$. Sel juhul tuleb diskriminandi $\begin{vmatrix} u''u' \\ u'2u \end{vmatrix}$ asemel kasutada determinanti 10.2, lk. 115, mis seda ilmselt üldistab. Kuna $\varphi_1 = x \pm kz$, $\varphi_2 = x - lt$, $\varphi_{11} = 1 \pm k^2$, $\varphi_{12} = 1$, $\varphi_{22} = 1 - l^2$, siis UV-tasandil saame võrrandi

$$A(U^2 - 1) \mp V^2 = 0,$$

kus $A = (1 \pm k^2)(1 - l^2) - 1$. Varju piirdeks on UV-tasandil kas ellips või hüperbool. Väärtusel $A = 0$ toimub bifurkatsioon.

11.1.4. Kolmandat järku pindade valgustamisel xyz -ruumis võime näha voldijoontel ka kortsupunkte. Toimugu valgustamine piki vektorvälja $X(1, 0, k)$ trajektoore. Invariantideks on $U = kz - x$, $V = y$. Vaatleme funktsiooni

$$\varphi = \frac{1}{6} (x^3 \mp 3xy^2 - 6z).$$

Miinusmärgi korral määrab võrrand $\varphi = 0$ nn. ahvisadula, plussmärgi korral nimetame seda pinda tooliks. Kuna

$$\varphi' = \frac{1}{2} (x^2 \mp y^2 - 2k), \quad \varphi'' = x, \quad \varphi''' = 1,$$

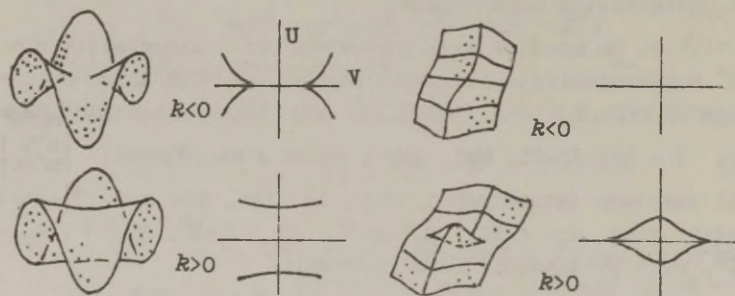
siis on tegemist diferentsiaalvõrrandiga $u''' = 1$, mille invariantideks on

$$D_1 = u - u'u'' + \frac{1}{3} (u''')^3, \quad D_2 = u' - \frac{1}{2} (u''')^2,$$

vt. lk. 32. Voldijoone määramiseks need invariantid ei sobi,

sest kumbki neist ei rahulda teist tingimust (9). Küll aga sobib diskriminant $D = (3D_1)^2 + (2D_2)^3$. Saame

$$D_1 \circ \psi = U, \quad D_2 \circ \psi = \mp \frac{v^2}{2} - k, \quad D \circ \psi = 9U^2 - (2k \pm v^2)^3.$$

Võrrand $D \circ \psi = 0$ e.

$$9U^2 = (2k \pm v^2)^3$$

määrab UV-tasandil voldijoon kujutise (6. järku joone). Tingimusel $D_1 = 0$ või $D_2 = 0$ (sest $u'' = 0$) eralduvad voldijoonel kortsupunktid (stratifikatsioon $A_1 \supset A_2$), mille kujutised osutuvad teravikupunktideks. Näiteks ahvisadula korral koosneb voldijoon kujutis kahest harust teravikega ($k < 0$), või ilma ($k > 0$). Tooli korral võib voldijoon puududa ($k < 0$), või kui see olemas on, siis tema kujutis moodustab huuled, nagu näidatud joonisel, kahe teravikuga huulenurkades.

11.1.5. Olgu xy -tasandil antud vektorväli $X(x-a, y-b)$, mille trajektoorid on fikseeritud punktist (a, b) lähtuvad sirgjooned. Võib konelda selles punktis asuvast valgusallikast.

Valgustame teist järku joont $\varphi = 0$ üldjuhul, kus

$$\varphi = \frac{1}{2} (x \ y \ 1) \times \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_1 \\ a_{12} & a_{22} & a_2 \\ a_1 & a_2 & a_0 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} x \\ y \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Sellises esituses on hõlbus leida tuletised

$$X\varphi = (x \ y \ 1) \times \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_1 \\ a_{12} & a_{22} & a_2 \\ a_1 & a_2 & a_0 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x-a \\ y-b \\ 0 \end{pmatrix},$$

$$X^2\varphi = X\varphi + (x-a \ y-b \ 0) \times \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_1 \\ a_{12} & a_{22} & a_2 \\ a_1 & a_2 & a_0 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} x-a \\ y-b \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Järgmisel diferentseerimisel leiame

$$X^3\varphi = X^2\varphi + 2(X^2\varphi - X\varphi),$$

st. tegemist on diferentsiaalvõrrandiga

$$u''' - 3u'' + 2u' = 0,$$

millel on kaks invarianti $u'' - 3u' + 2u$ ja $(u'' - 2u')^2 (u' - u)^{-1}$. Voldijoone määramiseks need ei sobi, kuid sobib nende vahe, vt. teine tingimus (9), lk. 120. See aga annab meile võrrandi $(u'' - u')(u'' - 3u' + 2u) - (u'' - 2u')^2 = 0$, ehk

$$2u(u'' - u') - (u')^2 = 0.$$

Näiteks, ringjoone valgustamisel $\varphi = \frac{1}{2}(x^2 + y^2 - r^2)$ ja

tulemuseks on ruutvõrrand

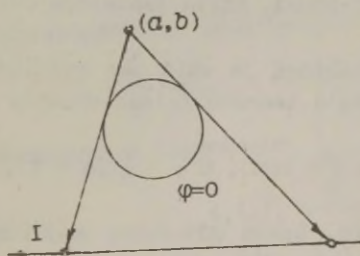
$$(a^2 - r^2)I^2 - 2abI + b^2 - r^2 = 0,$$

kus $I = \frac{y-b}{x-a}$ on vektorvälja X

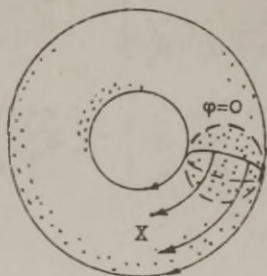
invariant. Selle lahendid on tingimusel $a^2 + b^2 - r^2 > 0$ (st. kui punkt (a, b) on väljaspool ringjoont) reaalsed ja erinevad ning määravad I -teljel vasta-

valt kaks punkti, milleks on ringjoone varju piirdepunktid.

Küsimus lugejale: kuidas toimub 2. ja 3. järku pindade valgustamine ruumis, kui valgusallikas asub punktis (a, b, c) ?

11.1.6. Valguskiired võivad olla kõverad, nt. ringjooned, vektorvälja $X(-y, x, 0)$ trajektoorid xyz -ruumis.

Sfääri

$$(x - a)^2 + y^2 + z^2 = r^2$$

valgustamisel saame diferentsiaalvorrandi $u'' + u' = 0$ ja sobiva invariandi $(u'')^2 + (u')^2 - (u'' + u')^2$, mis annab otsekõrre teoori vorrandi

$$(x^2 + y^2 + z^2 + a^2 - r^2)^2 = 4a^2(x^2 + y^2).$$

11.2. Diagramm (8) annab meile suurepärase võimaluse uurida Viète'i kujutisi. Võtame näiteks kuuppolünoomi

$$u_t = u + u' t + u'' \frac{t^2}{2} + \frac{t^3}{6}.$$

Vastavalt Viète'i teoreemile avalduvad kordajad u , u' , u'' polünoomi juurte t_1 , t_2 , t_3 kaudu valemitega

$$\phi : u = -\frac{1}{6} t_1 t_2 t_3, \quad u' = \frac{1}{6} (t_2 t_3 + t_1 t_3 + t_1 t_2), \quad u'' = -\frac{1}{3} (t_1 + t_2 + t_3).$$

Kui siin t_1 , t_2 , t_3 on reaalarvud, siis on seega defineeritud $t_1 t_2 t_3$ -ruumi kujutus ruumi $u' u''$ -ruumi, mille tähistame sümbooliga ϕ .

Kui kaks juurt on kaaskomplekssed ja vaid üks reaalne: $t_{1,2} = \alpha + \beta i$, $t_3 = \tau$, siis annab Viète'i teoreem teised valemid

$$\phi : u = -\frac{1}{6} (\alpha^2 + \beta^2) \tau, \quad u' = \frac{1}{6} (\alpha^2 + \beta^2 + 2\alpha\tau), \quad u'' = -\frac{1}{3} (2\alpha + \tau),$$

kus α , β , τ on ikkagi reaalarvud. Saame $\alpha\beta\tau$ -ruumi kujutuse $u' u''$ -ruumi, mille tähistame sümbooliga ϕ_1 .

Kujutusi ϕ ja ϕ_1 nimetame Viète'i kujutusteks.

François Viète, algebra isa, prantsuse matemaatik.
1540 - 1603.

Pangem tähele, et t_1, t_2, t_3 -ruumis on olemas vektorväli $X(-1, -1, -1)$, mille suhtes funktsiooni $\varphi = -\frac{1}{6}t_1 t_2 t_3$ tuletised on:

$$X\varphi = \frac{1}{6}(t_2 t_3 + t_1 t_3 + t_1 t_2), \quad X^2\varphi = -\frac{1}{3}(t_1 + t_2 + t_3), \quad X^3\varphi = 1,$$

ja $\alpha\beta\tau$ -ruumis on vektorväli $X_1(-1, 0, -1)$, mille suhtes funktsiooni $\varphi_1 = \frac{1}{6}(\alpha^2 + \beta^2)\tau$ tuletised on:

$$X_1\varphi_1 = \frac{1}{6}(\alpha^2 + \beta^2 + 2\alpha\tau), \quad X_1^2\varphi_1 = -\frac{1}{3}(2\alpha + \tau), \quad X_1^3\varphi_1 = 1.$$

Mõlemal juhul oleme samasugustes tingimustes, nagu olime näites 11.1.4.

On võimalik avaldada vektorvälja $Y(u', u'', 1)$ invariantid D_1, D_2 . D nii vektorvälja X kui ka vektorvälja X_1 invariantide kaudu. Valime vektorvälja X invariantideks suurused x, y :

$$\begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} = \frac{1}{6} \begin{pmatrix} 2 & -1 & -1 \\ 0 & \sqrt{3} & -\sqrt{3} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} t_1 \\ t_2 \\ t_3 \end{pmatrix}$$

ning vektorvälja X_1 invariantideks ξ, η :

$$\begin{pmatrix} \xi \\ \eta \end{pmatrix} = -\frac{1}{3} \begin{pmatrix} 1 & 0 & -1 \\ 0 & \sqrt{3} & 0 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \alpha \\ \beta \\ \tau \end{pmatrix}.$$

Samalaadset on defineeritud kaks äärmist kujutust

$$I : (t_1, t_2, t_3) \mapsto (x, y) \quad \text{jä} \quad I_1 : (\alpha, \beta, \tau) \mapsto (\xi, \eta)$$

kanekordses diagrammis

$$\begin{array}{ccccc} t_1, t_2, t_3 & \xrightarrow{\Phi} & u, u', u'' & \xleftarrow{\Phi_1} & \alpha\beta\tau \\ I \downarrow & & \downarrow J & & \downarrow I_1 \\ x, y & \xrightarrow{\Psi} & D_1, D_2 & \xleftarrow{\Psi_1} & \xi, \eta \\ & & \downarrow D & & \end{array}$$

Üllatavalt summeerilisteks kujunevad alumised nooled

$$\Psi : D_1 = -\frac{1}{3} x(x^2 - 3y^2), D_2 = -\frac{1}{2}(x^2 + y^2), D = -y^2(3x^2 - y^2)^2;$$

$$\Psi_1 : D_1 = -\frac{1}{3} \xi(\xi^2 + 3\eta^2), D_2 = -\frac{1}{2}(\xi^2 - \eta^2), D = \eta^2(3\xi^2 + \eta^2)^2.$$

Tõepoolest, kui t_1, t_2, t_3 on polünoomi u_t juured, siis teostades selles polünoomis nn. *Tschirnhausi teisenduse* $t = s - u$, saame polünoomi $D_1 + D_2 s + s^3/6$, mille juurteks on $t_1 + u$, $t_2 + u$, $t_3 + u$, ehk $b - c$, $c - a$, $a - b$, kus

$$\begin{bmatrix} a \\ b \\ c \end{bmatrix} = \frac{1}{3} \begin{bmatrix} 0 & -1 & 1 \\ 1 & 0 & -1 \\ -1 & 1 & 0 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} t_1 \\ t_2 \\ t_3 \end{bmatrix}.$$

Lähtudes jällegi Viète'i teoreemist, saame

$$D_1 = -\frac{1}{6}(a-b)(b-c)(c-a),$$

$$D_2 = \frac{1}{6}[(b-c)(c-a) + (a-b)(c-a) + (a-b)(b-c)].$$

Samal ajal avaldub diskriminant D valemiga (millel küll antud hetkel pole tähtsust):

$$D = -\frac{27}{4} a^2 b^2 c^2.$$

Kuna kujutuse Ψ korral on

$$b-c = 2x, \quad c-a = -x\sqrt{3} y, \quad a-b = -x\sqrt{3} y,$$

ja kujutuse Ψ_1 korral

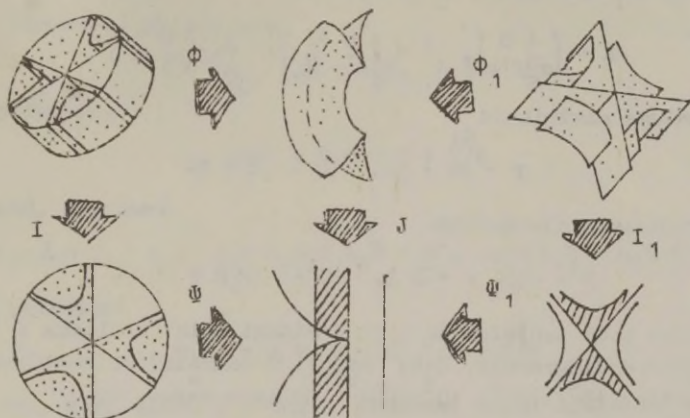
$$b-c = -\frac{2}{3}(\alpha - \tau), \quad c-a = \frac{1}{3}(\alpha - \tau) + \beta i, \quad a-b = \frac{1}{3}(\alpha - \tau) - \beta i,$$

siis siit saamegi ülaltoodud avaldised D_1 ja D_2 jaoks. Samasustest

$$x^2(x^2 - 3y^2)^2 + y^2(3x^2 - y^2)^2 = (x^2 + y^2)^3,$$

$$\xi^2(\xi^2 + 3\eta^2)^2 - \eta^2(3\xi^2 + \eta^2)^2 = (\xi^2 - \eta^2)^3,$$

saame definitsoonivalemit $D=(3D_1)^2+(3D_2)^3$ arvestades, vastavad avaldised ka diskriminandi D jaoks.

Alumised nooled tõlgenduvad nüüd järgmisel viisil. Võrrand $D=0$ määrab D_1, D_2 -tasandil poolkuupparabooli. Kujutus Ψ murrab xy -tasandi piki sirgeid $y=0$ ja $y=\pm\sqrt{3}x$ kokku ja katab sellega kuuekordselt poolkuupparabooli sisepiirkonna $D \leq 0$. Kujutus Ψ_1 murrab $\xi\eta$ -tasandi kokku piki sirget $\eta=0$ ja katab kahekordselt poolkuupparabooli välispiirkonna $D \geq 0$. Seejuures ringjoon $x^2+y^2=a^2$ ja hüperbool $\xi^2-\eta^2=a^2$ kujutuvad ühele ja samale sirgele $D_2 = -\frac{1}{2}a^2$.

Nüüd tõlgenduvad üllemised nooled, st. Viète'i kujutused, juba iseenezest. Võrrand $D=0$ määrab uu'' -ruumis tasanduva pinna tagasipöördeservaga $M_t = (t^3/6, t^2/2, t)$, vt. 4.2.8, lk. 33. Ilmselt pakib kujutus ϕ eelnevalt kuueks murtud t_1, t_2, t_3 -ruumi selle tasanduva pinna hõlmade vahele ja kujutus ϕ_1 pakib kaheks murtud qst -ruumi väljapoole hõlma. Seejuures koolduvad sirged, mis on vektorväljade X ja X_1 trajektoorideks, tingimata vektorvälja Y trajektoorideks, st. vastavateks kuupparaboolideks uu'' -ruumis. Kuidas nimelt toimub pakkimine kujutuste ϕ ja ϕ_1 korral, on kirjeldatud kujutus-

tega $\tilde{\Psi}$ ja $\tilde{\Psi}_1$.

Lõpuks tuletame Cardano valemi ja ehitame nea masina kuuppolünoomi juurte arvutamiseks.

Võtame kasutusele tähistused

$$E = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad I = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad J = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}.$$

moodustame maatriksid

$$P = xE + yI, \quad Q = \xi E + \eta J$$

ja arvutame nende kuubid:

$$P^3 = -3D_1 + \sqrt{-D} I, \quad Q^3 = -3D_1 E + \sqrt{D} J.$$

Mõistagi pole tähistustel I ja J midagi ühist nooltega I ja J ülaltoodud diagrammis. Kaks mainitud samasust on samaväärsed võrdustega $|P^3| = |P|^3$, $|Q^3| = |Q|^3$. Ühtlasi näeme, et

$$(x + yi)^3 = (\xi + \eta)^3 = -3D_1 + \sqrt{D}.$$

Maatriksite P^3 ja Q^3 karakteristlikud võrrandid

$$|P^3 - \lambda^3 E| = 0 \quad \text{ja} \quad |Q^3 - \lambda^3 E| = 0$$

langevad kokku ruutvõrrandiga λ^3 suhtes

$$(\lambda^3 + 3D_1)^2 - D = 0,$$

miile lahendeiks on

$$\lambda_{1,2}^3 = -3D_1 \pm \sqrt{D},$$

st. suurused $(x+yi)^3$ ehk $(\xi+\eta)^3$.

Olgu $\varepsilon = -\frac{1}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2}i$, $\bar{\varepsilon} = -\frac{1}{2} - \frac{\sqrt{3}}{2}i$ kuupjuured ühest.

Kuna

$$\lambda_1^3 + \lambda_2^3 = -6D_1, \quad (\lambda_1 \lambda_2)^3 = (3D_1)^2 - D = -(2D_2)^3, \quad \lambda_1 \lambda_2 = -2D_2,$$

siis

Girolamo Cardano, itaalia matemaatik, 1501 - 1576.

$$\begin{aligned}
 (\lambda_1 + \lambda_2)^3 + 6D_2(\lambda_1 + \lambda_2) + 6D_1 &= 0, \\
 (\lambda_1 \varepsilon + \lambda_2 \bar{\varepsilon})^3 + 6D_2(\lambda_1 \varepsilon + \lambda_2 \bar{\varepsilon}) + 6D_1 &= 0, \\
 (\lambda_1 \bar{\varepsilon} + \lambda_2 \varepsilon)^3 + 6D_2(\lambda_1 \bar{\varepsilon} + \lambda_2 \varepsilon) + 6D_1 &= 0,
 \end{aligned}$$

mis tähendab, et suurused

$$\lambda_1 + \lambda_2, \lambda_1 \varepsilon + \lambda_2 \bar{\varepsilon}, \lambda_1 \bar{\varepsilon} + \lambda_2 \varepsilon$$

on polünoomi

$$\psi(z) = D_1 + D_2 z + z^3/6$$

juured, suurused

$$z_1 = \lambda_1 + \lambda_2 - u'', \quad z_2 = \lambda_1 \varepsilon + \lambda_2 \bar{\varepsilon} - u'', \quad z_3 = \lambda_1 \bar{\varepsilon} + \lambda_2 \varepsilon - u''$$

aga polünoomi

$$\varphi(z) = u + u'z + u'' z^2/2 + z^3/6$$

juured, sest $\varphi(z - u'') = \psi(z)$. Viimased võime avaldada funktsiooni

$$f(z) = \lambda_2 z^2 + \lambda_1 z - u''$$

vaartustena kohal 1, ε , $\bar{\varepsilon}$:

$$z_1 = f(1), \quad z_2 = f(\varepsilon), \quad z_3 = f(\bar{\varepsilon}).$$

See annabki üldise Cardano valemi.

Funktsiooni $f(z)$ kordajaid λ_1 ja λ_2 nimetatakse Lagrange'i resolventideks. Need on määratud valemiga

$$\lambda_{1,2} = \sqrt[3]{-3D_1 \pm \sqrt{D}}$$

või siis juurte z_1, z_2, z_3 kaudu:

$$\lambda_1 = \frac{1}{3}(z_1 + \bar{\varepsilon}z_2 + \varepsilon z_3), \quad \lambda_2 = \frac{1}{3}(z_1 + \varepsilon z_2 + \bar{\varepsilon}z_3).$$

Tavaliselt esitatakse Cardano valem polünoomi $z^3 + pz + q$ puhul kujul

---

Joseph Louis Lagrange. prantsuse matemaatik, 1736 - 1813.

$$\sqrt[3]{-\frac{q}{2} + \sqrt{q^2/4 + p^3/27}} + \sqrt[3]{-\frac{q}{2} - \sqrt{q^2/4 + p^3/27}}$$

kusjuures nõutakse, et kuupjuurte korrutiseks oleks $-p/3$.
See klapiib ka meie tulemusega, sest esitades võrrandi
 $z^3 + pz + q = 0$ kujul $z^3 + D_2 z + D_1 = 0$ näeme, et

$$D_1 = q/6, \quad D_2 = p/6, \quad D = q^2/4 + p^3/27 \quad \text{ja}$$

$$\lambda_{1,2} = \sqrt[3]{-\frac{q}{2} \pm \sqrt{q^2/4 + p^3/27}}$$

Muidugi on funktsioon $f(z)$ Cardano valemist meeldivam. Kuigi
Lagrange'i resolventide määramisel tuleb arvestada tingimust
 $\lambda_1 \lambda_2 = -2D_2$, on juurte arvutamine lihtsam, sest nendeks on
vaartused $f(1)$, $f(\varepsilon)$, $f(\bar{\varepsilon})$.

Seega kujutab funktsioon $f(z)$ komplekstasandi iseendasse
ning viib ühejuured 1 , ε , $\bar{\varepsilon}$ juurteks z_1 , z_2 , z_3 . Liikugu punkt
 z piki ringjoont $(\cos t, \sin t)$. Esitame kompleksarvud trigono-
meetrilisel kujul:

$$z = \cos t + i \sin t,$$

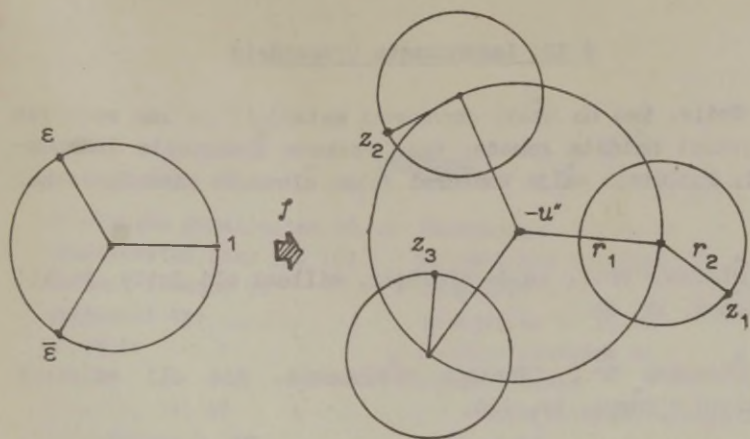
$$-u = r_0 (\cos \theta_0 + i \sin \theta_0),$$

$$\lambda_k = r_k (\cos \theta_k + i \sin \theta_k), \quad k=1,2.$$

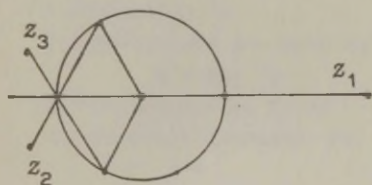
Kui nüüd $f(z) = x + yi$, siis määrab avaldis $-u + \lambda_1 z + \lambda_2 z^2$ joone
parameetrilised võrrandid

$$\begin{cases} x = r_0 \cos \theta_0 + r_1 \cos(\theta_1 + t) + r_2 \cos(\theta_2 + 2t) \\ y = r_0 \sin \theta_0 + r_1 \sin(\theta_1 + t) + r_2 \sin(\theta_2 + 2t) \end{cases}$$

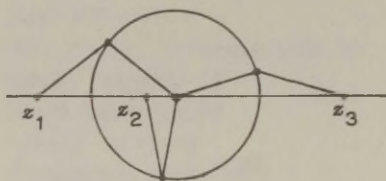
mis on ühikringjoone kujutiseks. Ümber punkti $-u$ pöörleb
raadius r_1 ja selle otsas pöörleb kaks korda kiiremalt teine
raadius r_2 . Algseis $u + \lambda_1 + \lambda_2$, kui $t=0$, määrab esimese juure
 z_1 , hetkel $t=2\pi/3$ fikseerub teine juur $-u + \lambda_1 \varepsilon + \lambda_2 \bar{\varepsilon} = z_2$ ja
hetkel $t=4\pi/3$ kolmas juur $u + \lambda_1 \bar{\varepsilon} + \lambda_2 \varepsilon = z_3$. Vändates sellist
masinat, võime kergesti leida kõik juured z_1 , z_2 , z_3 .

Kogu see jutt on õige üldjuhul, kui polünoomi $\varphi(z)$ kordajad u, u', u'' on kompleksarvud. Kui need kordajad on reaalsed, siis juurte asetus sõltub diskriminandi D märgist, nagu näidatud joonisel.

$D > 0$

$D \leq 0$

Soovitame lugejale viia läbi samasuguse arutluse ruut-funktsiooni $u + u't + t^2/2$ puhul.

§ 12. Lahendamata ülesandeid

Neile, kes on hästi omandanud materjali ja kes soovivad oma oskust näidata kenade, kuid raskete ülesannete lahendamisel, kuulutame välja konkursi kolme ülesande lahendamiseks.

Ülesanne nr.1. Leida sisetangid, millest oli juttu punkti 7.5 lõpus, lk. 82.

Ülesanne nr.2. Vastata küsimusele, mis oli esitatud punkti 10.2 lõpus, lk. 116.

Ülesanne nr.3. Viia läbi täielik analüüs punkti 11.2 eeskujul 4. astme polünoomi $u + u't + u'' \frac{t^2}{2} + u''' \frac{t^3}{6} + \frac{t^4}{24}$ puhul.

Õiged vastused võivad avalikustada.

Võitjatele määratakse preemiat.

REGISTER

- Absoluutne parallelism 50
 adapteeritud baas 52, 103
 afiinne seostus 50
 ahvisadul 121
 atlas 24
- Baas 11, 34, 47
 bijektsioon 5, 18
 binormaals 69
- Cardano valem 128
 Cartani jaotus 107
 Cristoffeli sümboolid 72
- Darboux' teljestik 73
     — vektor 70
 difeomorfism 18
 diferentseeruv muutkond 24
     — kujutus 15
 diferentseeruvuse klass 15
 diferentsiaaloperaator 28,
     104, 115
 diferentsiaalvorm 39
 diferentsiaalvõrrandi
     — lahend 104, 115
     — sümbool 118
     — jätkamine 104
 diferentsiaalvõrrandite
     "süsteem 115
- Dirichlet' ülesanne 117
 duaalsus 11
- Ekstreemumulesanne 72
 elliptiline piirkond 74
 endomorfism 10
 epimorfism 8, 9, 18
 esimene ruutvorm 72
 esimest järku
     diferentsiaalvõrrand 107
 evoluuat 57
 evolvent 62
- Faasiportree 31
 fokaalpind 73
 fokaalpunkt 73
 fookus 31, 107
 Fourier' rida 116
 Frenet' teljestik 70
 funktsioon 5
 funktsiooni diferentsiaal 39
 Gaussi kujutus 74
 Grami maatriks 68
 Greeni valem 40
 "güroskoobi efekt 39
- Harilik
     diferentsiaalvõrrand 104
 harmooniline funktsioon 116
 Hesse maatriks 23
 hessiaan 23
 holonoomia 48
 holonoomne baas 51
 "hüperboolne piirkond 74
 "hüperkvadrik 120

- Immersioon 17, 18
 injektiivne maatriks 13
 injektsioon 5, 18
 integreeruv jaotus 45
 integreeruvusmaatriks 45
 integreeruvustegur 45
 involutiivne süsteem 117
 iseärasus 19
 isokliinid 107
 isomorfism 8, 9, 18

 Jacobi maatriks 15
 jakobiaan 18
 jaotus 44
 joonte parv 54
 joonpind 25

 Kaart 24
 kaaskujutus 10
 kaasruum 10
 kaja 60
 kanalpind 64
 kanooniline esitus 6, 8, 13
 karakteristik 65
 karakteristiklik punkt 54
 kaspoid 21, 68
 katastroof 19, 22
 kaustik 63
 keskmine koverus 73
 kihtide translatsioon 47
 kihtruum 18, 47, 102
 Kleini pudel 24
 kobaas 11, 40
 kodimensioon 104
 kokujutis 10
 kommutatiivne diagramm 6, 25
 kompleks 25

 kongruents 25
 kooldumistasand 69
 koordinaadid 24
 korts 21, 56, 78, 108
 kotuum 10
 kovariantne tuletis 50, 53
 kovektor 10
 Kroneckeri delta 11
 kujutis 6, 9
 kujutus 5
 kujutuse diferentsiaal 15, 34
     — graafik 20
     — invariandid 26
 kuupparabool 33, 70
 koverus 58, 70
 koverusobjekt 48

 Lagrange'i resolvendid 129
 lainefront 63
 Laplace'i vörrand 116
 Legendre'i teisendus 109
 liblikas 21
 Lie rühm 51
     — tuletis 37, 43, 51
 lift 47
 liikuv teljestik 62, 68
 lineaarne kujutus 9
     — seostus 49
 lineaarrühm 10
 lopmatudimensionaalne
     arvruum 101

 Maatriksi eksponentsiaal 101
 maatriksite kommutaator 36
 Maclaurini rida 22, 35, 38, 43,
     70, 101, 114
 meetrika 72

meetriline tensor 72
minimaalpind 96
mitteholonoomne baas 51
mitteholonoomsuse objekt 51
Monge'i koonus 118
monomorfism 8, 9, 18
morfism 8
Morse'i lemma 23
multiindeks 112
muutkond 18, 24
Mobiuse leht 24, 48
mahispind 65

Naturaalne baas 34, 103
n-mootmeline aeg 112
normaaltasand 69

Osatuletistega
diferentsiaalvorrann 115
originaal 6

Paraboolne joon 74
parve mahisjoon (-pind) 55,
76, 82
Pfaffi probleem 46
peakoverused 73
peanormaal 69
pinnaparv 65
pinna puutujatasand 20, 34
pinnateooria 18, 72
plokk-maatriks 13
poolkuupparabool 56, 70
poolrühm 9
puutuja 69
puutujakihtruum 50
paasusaba 21, 68, 108
poordseos 4

" " poore 31
Regulaarne maatriks 13
Riemanni geomeetria 72
ruumiline evoluu 71
— evolvent 71
" rühma esitus 112
" rühmateooria 18
" rühmoid 8
Sadul 32
seos 4
seostus kihtruumis 47
sile kujutus 15
singulaarsus 19, 73
sirgestustasand 69
sisiigia 79
Steineri köver 82
Stokesi valem 43
stratifikatsioon 20, 68
submersioon 17, 18
suluoperatsioon 36
solm 32
soltumatud funktsioonid 29
" surjektiivne maatriks 13
" surjektsioon 5, 18

Tasanduv pind 25, 66, 75
Tayloriga rida 28
teine ruutvorm 72
teisendus 10
teisenduste rühm 18
teist järku
diferentsiaalvorrann 105, 110
teoreem astakust 17
tool 121
toor 24, 48, 64, 75, 124

trajektoor 29
Tschirnhausi teisendus 126
tuum 9
"täht 21
"täisdiferentsiaal-
    operaator 102, 112
"täiskarakteristik 104, 115
täiskoverus 73
"täpne diferentsiaalvorm 40
    — jada 10

Vari ekraanil 83
vektor 9
vektori komponendid 11
vektorite lineaarkate 11

vektorruum 9
vektorväli 28
vektorvälja invariandid 29, 102
    — faasiportree 102
    — trajektoorid 102
vektorväärtustega kovektor 12
Viète'i kujutused 124
vigvam 21
volt 21, 56, 77, 108
"välisdiferentsiaal 42, 43
"väliskorrutis 41
"välisvorm 41
"vaane 70

"Üleminekufunktsioonid 24

Arnold V. 22
Bartels M. 70
Cardano G. 128
Cartan E. J 107
Christoffel E. B 72
Coriolis G. G 39
Darboux J. G. 70
Dirichlet P. G. D. 117
Euler L. 93
Fourier J.-B.-J. 116
Frenet J. F. 70
Gauss C. F. 72
Gram J. P. 68
Green G. 40
Hesse L.O. 23
Hilbert D. 119
Jacobi K. 15
Klein F. 24
Kronecker L. 11

Laplace P. S. 116
Legendre A.-M. 109
Lie S. M. 44
Maclaurin C. 22
Monge G. 118
Morse H. K. M 23
"Mobius A. F. 24
Neumann K. G. 96
Pfaff J. F. 46
Riemann G. F. B. 72
Schwarz H. A. 36
Senff K. E. 70
Steiner J. 82
Stokes G. G. 43
Taylor B. 28
Thom R. 22
Tschirnhausen E. W. 126
Viète F. 124
Zeldovits J. 63

Майдо Рахула.
ВВЕДЕНИЕ В ДИФЕРЕНЦИАЛЬНУЮ ГЕОМЕТРИЮ.
На эстонском языке.
Тартуский университет.
ЭР, 202400, г. Тарту, ул. Юликооли, 18.
Vasintav toimetaja A. Parring.
Korrektor L. Jago.
Paljundamisele antud 6.08.1991.
Formaat 60×84/16
Kirjutuspaber.
Kiri: roman. Rotaprint.
Tingtrükipoognaid 7,9.
Arvestuspoognaid 8,8.
Trükipoognaid 8,5.
Trükiarv 300.
Tell. nr. 381.
Hind rbl. 8.50
TU trükkoda. EV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.

Rbl. 8.50